

Р 116 (2-80)
1/2 Е 67

В СНІГАХ

ГРИГОРІЙ
ЕПІК

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр РкШ6(2-72); Е67 ІНВ. № 2625862Автор Енік Г.Назва Вісник: Оповідання.Місце, рік видання Б. м., 1929.Кіл-ть стор. 215, [2] с.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка:

19.09.2002.

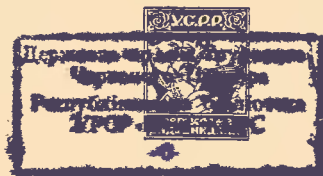
Молл -

ГРИГОРІЙ ЕПІК

В СНІГАХ

ОПОВІДАННЯ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в «Літописі Українського
Друку», «Картковому репертуарі» та
інших покажчиках Української Книж-
кової Палати.

Державний Науково-Методологічний Коміте
Наркомосвіти УСРР до вжитку в книгозбірня
устанав Соцвнху дозволив

ВАСЯ

I

На ясно вислиженій вузькій ковзалці бігають веселі діти.

Двоє ось біжать наввипередки, спотикаються, падають, сміються:

Мороз дошкуляє.

Діти густо стукають черевиками, туть подублі руки й весело підшморгують носами. Перемігши напади морозу, вони швидко стають у чергу і один за одним, розіп'явши лелеками руки, рівними стовпчиками легко сунуться по льоду.

Весело, радісно. Туть червоні, як свіжо пофарбований дах, вуха і часто поцокують подубліми ногами... Не бояться морозу, не бояться вітру.

На приземному вікні сидить Вася й уважно з заздрістю стежить, що робиться на ковзалці. Очі, мов туманом, затягло йому слізьми. Хочеться Васі ковзатися, та мати не пускає. Немає в нього ні одягу, ні взуття. Учора він крадькома бігав, так мати за вуха в хату притягла

й боляче побила. Боліло йому дуже та ще й паненята сміялися.

Вони й зараз он катаються, а він увесь день сидить у хаті. А так хочеться, так хочеться і йому покататися.

— А коньок! От коньок — так і ріже, так і ріже лід, — захоплено вигукнув Вася і, згадавши про материну відповідь, він одразу похнюпив голову.

— Коли ж у мене буде коньок? Хоч коньок і буде... черевиків чи чобіт немає... — сумно думав хлопець.

Сидячи так, він зажурено й довго ще дивився у вікно.

Потому Вася видимо щось вирішив і крадькома оглянувся на матір — вона якраз збиралася виходити:

— Тепер побіжу, поковзаюся...

Хряпнули двері. Вася вибіг на тротуар і нерішуче зупинився. По вулиці промчав автомобіль, а за ним, ніби навздогін, швидко погнали візники.

На льоду веселі бігали панські діти.

— Побіжу, — подумав боязко Вася і швидко залишив свій тротуар.

— Бережись, — наїду, — ще від свого подвір'я гукнув Вася паненятам. — Бережіться, — гукав до їх веселий хлопчик.

Вони спинилися і всі разом засміялися, а найменший Альоша, уздрівши Васю, одразу почав старанно хукати в посинілі пальці.

— Бережись!— гукав Вася переможньо і його голі п'яти легко гладили виковзану льодову смужку. І здавалося малому хлопчикові, що зараз увесь Петербург був отут на ковзалці й дивився на нього.

Вася промчав на голих п'ятах ще не один раз, і паненята здивовані розступалися, а він розганявся, вигукував щось і веселий їхав знову.

— Розійдись! Геть! Тепер моя взяла. Ви що дня катаєтесь тут,— захоплювався Вася.

Густе заплутане волосся на його круглій голові розвівав вітер і весело тріпав рямтям, що густо висіло в нього на плечах замість сорочки.

Але Вася не звертав уваги й завзято сунувся по льоду вже вдесьте, і, здавалося, мороз зовсім не тривожив його. Зате він очевидно дошкуляв паненят, що стояли й вороже поглядали на сміливого хлопчика.

— Геть звідси!— розсердився, не витримавши старший миршавий капловухий Митька.— Геть! Це наша ковзалка,— закричав він, силуючись перегородити Василеві дорогу.

— Ваша...— здорово одкопилив нижню губу Василь.— Он ваша!— показав він на їхню хату й знову пішов ковзатися.

— Не підходь! Наїду! Роздавлю!— вигукував Вася і, розпластавши руки, кібцем летів вузькою льодовою смужкою.

Не подобалося це гордовитому Миті, розгнівався він, затремтів, зашарівся ввесь.

— Що ти будеш указувати, коли нам кататися,— і він миттю й хижо кинувся до Васі. Але той швидко крутнувся, обернувся навколо Миті і знову посунувся по льоду

Хоч і подубли йому ноги, хоч уже Вася дрижав і вже б і в хату час, але він не хотів уступати, не мав наміру скоритися Миті.

Роздратовало це вкрай Митю. З усього розгону розбігся він і влучно підставив Василеві „ніжку“

Вася боляче з льоту впав і, заоравши носом, клубочком покотився по ковзалці. Він швидко підхопився — з носа поволі текла густа кров. Таранкувата вулиця розірвала зовсім обличчя, але він не заплакав. Схопившись одною рукою за ніс, Вася кішкою кинувся на Митьку, але в цю мить йому ще підставили „ніжку“, і він знову впав.

Митька й інші весело реготали, а розгніваний вкрай Вася мовчав і поспішно обтрушував сніг.

— Василю, Василю! — сердито гукала мо-лода ще жінка й поспішала на ковзалку.

Уздівши її, Вася ввесь згорнувся, найжачився, посинів і злякано задрижав.

— А не ходи босий! А. не ходи босий! — ухопивши за руку, навчала мати Василя віником.

Він тяжко плакав і, ховаючись од липкого

віника, що швидко лягав на його лахміття, обіцяв не ходити більше й вже в усьому слухати матір.

Паненята стояли гуртом і весело й зневажливо реготали... Верховодив над ними Митька.

— Більше не будеш! А що, попало, мурмило, — лютував, пританцьовуючи, він. — Ще будеш ходити сюди? Будеш?

— Казали, що купите черевики, — схлипував Вася, тулячись до матері.

— Купите... За що я їх куплю? Он хліба два дні немає, а ти з черевиками.

Вася голодно поглянув на стіл. Йому кортіло їсти, а все тіло дрижало з холоду. Він скося зиркнув у вікно до Митьки, потому одійшов і мовчки став біля печі.

— Іди звідци, не мішай! Ходиш без мене, то там і грійся, — гнівалася ще мати. — Було б не бігати голому.

Він кинув пічку, підійшов знову до вікна, сів на низьке підвіконня і заздрісно й довго дивився на қовзалку.

Митька одразу помітив Васю, викликаючи став проти вікна й, передражняючи, показав йому язика.

Вася скипів, загузав на підвіконні й ледве втримувався, щоб не вискочити на вулицю. Він міцно зціплював кулачки і загрозово показував їх Миті.

— У, буржуйчик, я тобі дам. І в мене буде коньок, тоді побачиш, я тобі дам!—похвалюся хлопчик.

Але терпко болять йому пальці на ногах і ще не одійшли подерев'янілі п'яти. Вася хапається за них, кривиться і, не витримавши, знову починає схлипувати.

— Померзли, болять...— мимрить він ледве зрозуміло.

— Не ходи босий, не будуть боліти. А то пішов, ковзаться тобі!— гнівлася мати.

— Я ж тільки трошки, я більше не буду.

У кімнату повагом увійшов батько. Він мовчки кинув заялозеного довгим вживанням кошика і зразу ж підійшов до сина.

— Цить, Василюку, цить. Це ти знову на вулиці був? А холодний який.

Батько бере його маленькі руки й починає одтирати.

Вася кривиться боляче, плаче.

— Ну, цить же, синочку, я тобі завтра черевики принесу.

— Завтра?— одразу повеселів Вася і, повіривши, одразу ж перестав і плакати. — Купиш мені черевики, татусю?

— Ні, тобі цар дасть... Завтра неділя, ми йдемо до царя. Він усім діткам черевики роздаватиме.

— Завтра підеш, тату?

— Завтра, синочку.

— І коньок цар дасть?

— Дасть, Васильку, дасть.

— От покатаюся. Тоді Митька не буде сміятися. От маладець цар. Цілий день буду кататися,— і Вася весело задригав ногами. Потому він ніжно пригорнувся до батька й тоненькими ручками обняв його нерівну шию.

— Будуть черевики й коньок, будеш кататися, у школу ходити, а зараз ходім. Ходім, Васю, вечеряти.

За вечерею батько довго розповідав матері про те, що завтра всі робітники йдуть до царя. Що він неодмінно дасть добру платню і що будуть вони жити хороше-хороше.

Вася старанно ловив кожне батькове слово, мало що міг з того зрозуміти і любовно обмірковував те, як він буде кожного дня кататися на своєму блискучому конькові.

— Стережися, Митько, я тебе тепер сім раз випередю. Хіба я так катаюсь, як ти? Я не так. Я тобі покажу, як кататися, — раділо хлоп'я.

І як скінчили вечеряти, Вася взяв великий старий лантух і пішов у свій куточок. Там він сів на коліна й ногами посунувся в лантух. Швидко вмовстився: тільки голову й видно, і зовсім хутко заснув.

Батько й мати довго ще кінчали убогу вечерю.

Було вирішено: завтра вони обоє підуть до царя, а Вася посидить вдома.

Хлопчик зашарудів лантухом і поворохнувся. Обличчя його розійшлося повною усмішкою, він весело задригав ногами і стиснув міцно руки. Снівся йому цар: сидів він на високому стільці в золотому убранні. Біля нього великою горою лежали черевики й коньки. Багато убогих дітей підходило до нього, а він брав черевики й коньки і всім давав, хто підходив.

Ось підійшов боязко Вася, узяв у царя коньок та черевики, притиснув їх до грудей і радий мерщій побіг.

Поворушився лантух, широко посміхнувся уві сні хлопчик. Снівся Василеві добрий цар. Веселі милувалися з сина батько й матір і довго радилися про те, що буде завтра.

II

Тихий зимовий ранок. Мороз рано розмалював шибки й обіцяв не сходити з них увесь день. На широкій вулиці все кудись поспішають візники, грюкають далекі трамваї, верещать діти.

Батько поспішає залатати шапку: мороз сьогодні добрий, а йти далеко.

— Підемо,— звернувся він до дружини.— Хоч раз глянеш на царські палаци. Сьогодні з панотцем до Зимового йдемо. Казали, що сам цар буде зустрічати нас.

— Може таки й ми будемо жити по-людському,— надійно відповідає дружина.

— Тату,— раптом прокинувся Вася.— Де мої коньки?— спитав він з тривогою.

Батько незрозуміло, ласкаво подивився на сина.

Вася хутко схопився, швидко виліз з лантуха, обшарив навколо себе і дуже схвилювався.

— Де мої коньки? Скажіть, куди ви їх сховали?— ладний заплакати перепитував Вася. Він побіг до низенького столу, швидко обнишпорив під стільцями, в грубці— ніде немає. Але він не вірив, він не міг повірити, що це так трапилося. Тому знову розгублені очі недовірливо й запитуючи спинилися на батьках. Вася згубив віру, схвилювався й, нарешті, промовив крізь сльози:

— Мамо, скажіть, куди ви сховали коньки?

— Які коньки, Василюк? Ми ось тільки ще збираємося з мамою до царя.

Вася раптом щось пригадав. Його заспані очі розійшлися дужче і розпачливо застигли; нарешті він зрозумів: то був тільки привабливий сон— коньків і черевиків не було. Босі ноги знову гостро шкрябали, як завжди, по нерівній підлозі, а за вікном в'їдливо мелькала на коньках Митьчина постать.

— Ти посидиш дома, а ми тобі коньок принесемо,— промовив до нього батько.

— Усе сиди та й сиди. І я піду до царя. Я не хочу дома, не хочу,— плакав Вася, звисаючи на заціпці, але батько й мати пішли.

Вася голосно й гірко плакав. Довго, скорчившись, сидів він біля холодних чорних дверей.

Мороз пробирався крізь дірчаві дошки, чіплявся за пальці, ліз за спину, за подрану сорочку, але хлопчик намагався не скоритися.

Сидячи так, Василь швидко змерз, підвівся і, хитаючись, підійшов до вікна. На ковзалці, як і вчора, весело бігав гурт панських дітей. Вони часто й старанно хукали в посинілі пучки й терли снігом руки.

Але сьогодні на вулиці було щось нове: йшли купами робітники, несли портрет царя та багато ікон, а попереду йшов здоровий у чорній рясі піп.

Вася зацікавився і швидко прохукав більшу дірочку на склі. Лід тонкими струмочками води потік на лутку, і Вася тепер вільно міг розглядати, що робилося на вулиці.

У тому гурті він одразу впізнав своїх батька та матір,— вони йшли з іншими робітниками і всі співали якихось жалібних пісень. Пісні долітали в хату й непокоїли Васю.

Робітники заповнювали всю вулицю, і Митька мусів стати під паркан— ковзалка була зайнята. Вася це помітив і дуже зрадів з цього.

— Ага, буржуйчик, і тебе зігнали. Ідїть ще, йдїть.

Ще пройшов новий великий натовп робітників, і Вася аж підскочив на вікні. За ним, поспішаючи, бігло багато дітей.

Вася заздро подумав:

— От вони так дістануть коньки. Сами до царя побіжать. І я б побіг...— і раптом зупинився.

— Мені ж тато сказав принесе.— Але знову якийсь неспокій промайнув йому на обличчі і викликав нові побоювання.

— А що, коли всі коньки заберуть? Вони швидше, ніж тато, прибіжать до царя. Він роздасть усе, а татові й не дістанеться.

Вася сердито позирнув на вулицю. Дітей уже не видно було, а перед вікном знову стояв на коньках Митька й зневажливо передражнявав його.

Вася, розуміється, сердито одвернувся і спинив свій погляд на календарі з царем, що висів тут же на стіні. Він обережно зняв його, втішно повертів у руках і став ніжно гладити маленькими пальцями, щось тихо шепочучи:

— Маладець, от маладець...— іноді долітало звідти щире зізнання. Потому він кинув гладити, поволі почіпив календар і знову сів на вікні.

Вулицею ще пройшов натовп робітників, і за ним ще побігли діти.

— Хоч якої купи, так не вистачить. Розберуть геть усе,— злякано вимовив Вася сам до себе.

— І я піду— і за цим! Вася вже біжить до ліжка, лізе під нього, нишпорить по кутках,

перериває, ганчір'я і за кілька хвилин він озброєний вибігає на вулицю.

Уздівши його, Митя узявся в боки і став весело реготати, але Вася не звертав уваги й поспішав за дітьми, які вже ховалися за рогом. Тоді розлютований Митька хутко взяв змерзлу грудку і з реготом, показуючи на материні опорки й свиту, що були на Василеві, жбурнув йому в спину.

Василь спинився і зпогорда промовив :

— Я йду до царя. Тепер і в мене буде коньок.

Митя злісно засміявся, а Вася, як і попереду не звернувши на нього жодної уваги, побіг наздогоняти дітей.

Він швидко біг вулицею, густа пара виривалася клубками з його рота й хутко зникала в повітрі.

Але нарешті мороз досить швидко кинув докучати Василевим ногам, і він веселий уже наздоганяв товаришів..

Ще здалеку Вася побачив, як раптом спинилися робітники. Він довго дивився й стежив, нічого не розуміючи. Потому до нього несподівано долетіла суха тріскотнява і швидко залящали гострі постріли. Густа юрба похитнулася назад, а діти враз одхлинули від неї і кинулися до парку.

Вася знявся й побіг разом з ними. Ззаду чулися ще постріли і тривожні, розпачливі зойки людей.

Діти вбігли в парк, і швидко оголені морозом дерева парку густо зарябіли ними.

Вася теж умів добре лазити і живо був серед рівних йому товаришів на найвищому дереві.

Тривога невідомого й страшного залазила в його розум, а думки не йшли ніяк далі конька. Він обмірковував:

— Чи тато вже одержав коньок, чи ще? Може він уже дома. Треба побігти. Сьогодні ще й покатаюся.— Але його мрії враз було порушено вигуком, що ясно долетів здолу.

— То цар звелів стріляти... Немає у нас царя...

Вася тривожно подивився на дядів, що швидко бігли через парк і щось невідоме й нове примусило його здригнутися. Швидко почувлися ще постріли і на деревах голосно полохливо заверещали діти.

— Диви, диви, як стріляють.

Вася швидко підняв очі. По вулиці з площі хутко тікали робітники — жінки й чоловіки. Падали на брук, важко корчилились, кричали щось, силкуючись звестися на ноги.

— О! я б йому дав, тому цареві,— гукнув хлопчик, що сидів поруч з Василем. Він міцно зціпив дрібненькі кулаки, і очі його зайнялися помстою.

Вася боязко подумав:

— А де ж мій тато?— І знову його очі вп'ялися на брук.

Ще блимнув блідий вогонь.

Над парком зірвався новий гострий вітер. Затріщали віти, захиталися злякано дерева і діти сипнули додолу. Вася бачив, як товариш, що сидів поруч з ним, звільна випустив з рук гілля, посунувся й важко впав.

Стріляли по хлопчиках. Вася з іншими швидко скочив додолу. Тут корчилися поранені й забиті, а вгорі на вітах ще зривався олов'яний вітер і ще долітали сухі постріли. Вася зрозумів:

— Робітників розстрілювали. Хіба ж він такий, добрий, може, — крадькома думав Вася про царя.

— Ні, це брехня, він не стрілятиме.

По вулиці бігали на конях салдати і всіх, хто не встигав утекти, вони ловили й били тягнучи кудись через майдан.

Схилившись до паркана, Вася не знав, куди йти, і все думав про батьків.

*
*

Коли останній козак сховався за рогом, Вася вийшов з парку і пішов боязко вулицею. По ній несли забитих і поранених, тяжко поранених везли на санках, несли на руках.

Злякано крадькома іноді зазірав Вася в мертві обличчя і все думав про батьків. Ще везли, несли й вели поранених. Всюди розлягався липкий стогін, прокльони й благання.

Вася хвилювався, полохливо кидався з одної вулиці на іншу, сам не знаючи, куди він прямує. У голові йому роїлися важкі думки і всі сходилися на одному: „За що їх так дуже побито! Аджеж вони не лазили на деревах, не сміялися“. Так думав Вася і, заховавши жах, він шукав вогкими од сліз очима своїх батьків. Хлопець довго ходив так, боязко дивився, як робітники й робітниці швидко, озираючись, переходили вулиці й хутко тікали, раптом ховаючись у двори, коли з-за рогу з'являлися салдати.

Вася знав, що його батьки йшли теж з цими робітниками, а зараз їх немає.

— Де вони?—пнулася й все зростала тривогою думка.

Довго ходив так, шукаючи, і, нарешті стомився. Він сів на розі якоїсь невідомої йому вулиці й гірко заплакав. До нього, побачивши, підійшла огрядна висока пані.

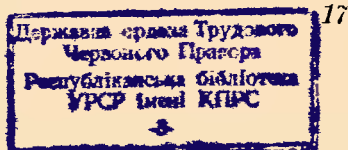
— Хлопчику, чого ти плачеш?—спитала вона.

— Немає тата. Вони пішли до царя, і я пішов, а тепер їх немає

Вася мало промовляв на її запитання і, не перестаючи схлипувати, довго мовчав і потому ще повторив:

— І я пішов, а тепер їх немає.

Пані спитала, де він живе, і дізнавшись, що Вася заблудився, уважно розказала, куди йому

йти. Він зрадив і, не чуючи під собою ніг, мерщій побіг додому.

— Ось ріг і площа, де я зустрів хлопців. Он парк той.

І раптом щось холодне притулилося до Василювого серця. Під деревами на снігу лежали трупи дітей й боляче корчився під парканом поранений робітник.

— Тато, мабуть, уже дома. Треба йти швидше, — і, більше не озираючись, він побіг. — Дома все розповім татові. Він не буде битися... А може він і сам бачив усе, — і Вася знову здригнув і важко замислився.

— А може тато й коньок приніс. — Остання думка примусила Васю озирнутися — він безнадійно шукав очима ковзалки, що була біля їхньої хати.

— Може, тато... — далі обличчя йому гірко скривилося. Він розгублено, злякано озирнувся навколо. Безсило впали заляклі від морозу руки, і хлопець тільки відчував, як в черевиках танув сніг, що насипався в дірки.

Вася знову заблудився, а мороз усе збільшувався та й ніч була зовсім близько.

Зігнувшись, він довго стояв на вулиці, не знаючи, куди йти, бо навколо не було ні душі. І тільки на протилежному розі маячило дві постаті городовиків, але Вася їх побоювався... Вони були з рушницями й великі дуже.

III

Вечоріло вже.

Сонце слало холодні передвечірні поцілунки хмарам. Мороз, здається, вилазив з кожної крихти землі й міцно зо зла щипався за вуха, ніс, щоки, найбільш дошкулюючи ногам. У дротах завивав пронизливий вітер, він лягав на посинілі хлопчикові стегна, влітав і вилітав у дірки його порваної штанини.

— Бр...—задривав хлопець. — Холодно, — вимовив він голосно.

Лягала вже сіра ніч. Боязко було Васі і хоча й боявся та все ж він вирішив іти на ріг, щоб розпитати поліцаїв. Вася намагався рушити з місця і йти, але ноги не йшли. Він скривився, дужче наліг на праву, а тоді потяг вже й ліву.

— Дядю, чи ви не бачили тут мого тата,— несміливо підійшов він до городовика.

Той скоса оглянув хлопчика, не відповів нічого і не бажаючи розмовляти, закутувавсь дужче в башлик...

— Тато пішли до царя,— продовжував тремтятье хлопчик, чекаючи на відповідь. — Я не знаю, куди до дому йти... Ми живемо отам...

Поліцай миттю обернувся і зо зла шарпнув Васю ногою.

— Пішов геть! Цуценья!— Потім, очевидно задовольнившись, він швидко підняв піхву і з

усього розмаху штовхнув нею хлопчика в спину.

Вася вже тікав од поліцая і тільки тому скажений штовхан піхвою не збив його з ніг.

— Тата йому... Тут замерзнеш скоро на такому морозі, а він тата,— бурчав поліцай, оддираючи з вусів лід і дужче закутуючись у білий башлик. — До царя їм. Цар тепер не вами зайнятий,— гнівався поліцай, загортаючись з очима й швидко бігаючи на холодному розі.

Вася дуже злякався й, зовсім розгублений, він швидко, не озираючись, тікав вулицею. Скрізь було мовчазно. Лише салдати, швидко бігаючи на конях, часто перегороджували хлопчикові шлях. Тоді він кидався до паркана і, притаївшись, сидів, доки вони не зникали з очей, потому він знову пускався бігти що є сили, думав про батьків, хвилювався.

Нарешті Василь зовсім стомився. Серце йому швидко стукало й густо дрижали коліна, прохаючи відпочинку. І як тільки Вася трохи зігрівсь, він зараз же міг роздивитися, куди зайшов. Вася не знав сам, куда потрапив, але з того, як його погляд загорівся радістю, можна було зрозуміти, що він знайшов домівку і що перед очима були знайомі будинки й вулиці.

— Пробігти за ріг, там ковзалка, а тут і мій дім,— подумав він.

Вася негайно рушив і тут же почав дуже старанно обмірковувати, як виправдатися перед батьками.

Йому страшно було з'являтися, але й дуже кортіло. І як вийшов за ріг, Вася злякано озирнувся — він помилився, вулиця була чужа. Віконниці чисто скрізь були позачинені, бо всі боялися стрілянини, і вже зовсім вечоріло. Надії Василеві зразу згасли. Треба було шукати дому. Він стояв, не знаючи, куди йти, і може б довго б так простояв, коли б якась незнайома жінка не вказала йому дороги. Вася зрадів, дізнавшись куди йти і, хутко побіг додому. Голод і мороз та бажання побачити батьків гнали його так, що він спинився тільки тоді, як його стомлена рука упала на холодну защіпку дверей. Не відпочиваючи, Вася похливно вбіг по сходах до підвалу, рвучко одчинив двері і мершій кинувся у кімнату.

Глянув і тяжко вразився. Підвал був порожній. У сирих від холоду кутках лягли чорні, вечірні тіні й зустріли Васю неприємною, страшною тишею.

— Немає їх... Може вони там лишилися,— подумав хлопчик, і з цією думкою щось тривожне притулилося до серця й владно потягло Василя на вулицю.

— Іди, шукай, вони там,— промовляли до нього тіні з чорних кутків.

Вася заплакав.

— Немає ні тата, ні коньків,— стогнав він... Пригадав парк... тікали від куль люди... падали...

— Цар то стріляв,— ударило у вуха, мов уперше там у парку, — дядя казав, що то стріляв цар.

— А де ж мій тато? Значить у мене тепер коньків не буде.

— Так, цар стріляв,— ще лізло в мозок.

Вася хутко схопився з місця, добіг до стіни, спинився. Похапцем зірвав календар з царем. Глянув на портрет, потім узяв його в руки й став немилосердно шматувати. Він рвав, кидав клаптями його на підлогу і щосили топтав і бив драними черевиками.

— Ось тобі, ось тобі, поганий.

Хлопчик зітер усе в порошок, розігнувся і, піднявши очі, безпомічно подивився сумним поглядом навколо й важко заплакав. Почуття самотності й незахищеності гнітило його. Він не знав, що робити, де шукати порятунку і в сумі схилився на низьке, холодне підвіконня і за хвилину все його маненьке тіло стало стрибати од тяжкого ридання.

Різкий гуркіт за вікнами незабаром підняв його й кинув нову крихту надії: „Може тато й мама“, — подумав Вася. Він одразу кинувся до вікна і швидко одхилився.

Козаки гнали по вулиці робітників. Проти вікна один з робітників став сперечатися й не

хотів іти. Козак звівся на сідлі й загрожуючи наставив на нього револьвера.

Вася злякано припав до вікна, чекаючи, що буде. І за кілька секунд хлопчик побачив, як з чорної дірочки револьвера раптом вискочив маненький клубочок диму, і робітник, захитавшись, упав.

— Деж тато? — прорвалося в голові.

Вася залишив вікно, швидко зачинив двері і по східцях вибіг на вулицю.

Сонце вже зовсім збиралося ховатися за містом, коли Вася знову дійшов до площі та парку. Він тепер ішов шукати батьків.

Тут, як і раніше, несли поранених і звозили забитих.

Перед ними ще слалося широке поле. Далі он міст, а біля нього трупи... трупи.

Вася нагинається над кожним, розглядає їх, пізнає. Його вже кілька раз проганяли студенти, але він не слухав...

І ще довго того дня його маленька обшарпана постать тужно хилилася від одного трупа до іншого, уважно розглядаючи білі виснажені обличчя.

Але, дійшовши кількох трупів Вася раптом злякано зігнувся. Він зробив несміливо один крок, і очі врізалися в чоловічу постать, що, розпластавши руки, лежала на снігу.

Він дужче похилився, зробив ще кілька кроків до неї і безсило сів на снігу.

— Тату! Тату, вставай! Я сам боюся,— сіпав він за холодну батьківську руку.— Тату, вставай!

Але постать не ворушилася.

— Вмер... Убили.— Думки важко билися в маленькій голові і, не знаючи, що тепер йому діяти, Вася заплакав. Потім він ліг близько біля батька й обняв його шию рукою. (Вася обнімав його так щодня, коли батько повертався з роботи).

І довго б так пролежали син із батьком, а може лишилися б і назавжди, коли б хтось з поранених не почав боляче гукати.

Вася побачив, як недалеко між трупів підняла голову якась жінка. Придивившись, Вася боляче здригнув, але вже не злякався: підвівся й швидко пішов до неї.

Голова тої жінки тільки трохи затрималася зведеною і, безсило хилитнувшись, важко впала на сніг, а її пальці стали боляче шарпати повітря, мов силкувались когось зловити й обняти.

Вася підійшов ще ближче і, впізнавши жінку, одразу став, ніби завмер. Це була його мати.

Обличчя її було бліде і з голови по ньому текла тонка червона смуга. Кров замерзала на обличчі й тому здавалася тонкою червоною корою.

Вася дивився якусь мить, але довго не міг триматися, обернувся й злякано побіг до батька. Він розумів уже, що батька немає, але Вася його не лякався. Батькове обличчя було спо-

кійне, руки його тихо лежали на снігу, а мама ворушилася.

Він сів біля батька і тихо й довго дивився туди, де була мати, не одриваючи очей й не блимаючи повіками. Його погляд, здається, на-завжди замер і був якимсь надприродно холодним, льодовим.

Труп матері важко здригнув ще раз, і до Васі ледве чутно долетіли її останні благання. Вона вмирала. Він це знав, і безнадійна туга стиснула йому груди.

Стежачи за тим, як помирала мати, Василь знову схилився до батька, взяв його руку, притиснув до себе і так змовк.

Холодне сонце, не кваплячись, повагом осіло за будинки й поклато на них і на трупах лякливо тіні.

Але Вася того не бачив.

* *
*

Далі постріли збільшилися. З вузької вулиці вибіг натовп робітників, за ними скажено гна-лися на конях козаки.

— Тікай, тікай!..

Вигуки й постріли розбудили й злякали Васю, а тупотіння кінських ніг враз підвело його на ноги.

— Тікай, товариші! Тікай,— кричали робіт-ники, перестрибуючи через трупи.

Не знаючи, що йому діяти, Вася схопився на ноги і злякано озирнувся навколо. Він бачив, як на площу хутко вилітали козаки, наздоганяючи робітників, що тікали, як вони вимахували шаблями й били людей. Боячись потрапити до них, Вася зірвався з місця і теж побіг з робітниками за міст.

IV

Важко здригається вулиця. З різким стогіном падають підпилені телеграфні стовпи. Їх швидко забирають, і робітники кладуть усперек вулиці. Вони хутко скочують бочки, несуть столи, ящики — будують барикаду.

Вася добіг до цієї барикади і в ту ж мить почав працювати. Він теж швидко бігав, котив, як і інші, діжки, носив обаполи, дошки і навіть важку червону цеглу.

Барикада швидко росла. Василя помітили робітники й вирішили одіслати додому.

— Іди, синочку, спати. Ти малий, а вже вечір, — говорив до нього літній робітник.

Вася підвівся навшпиньки й ображено заявив:

— Мені вже одинадцять років.

Високий чорнявий робітник узяв його за руку й привітно всміхнувся. Другий, зацікавившись, підійшов, і погладив його по голові й спитав, як звати.

Вася підбадьорився, виправився і, веселіючи, рішуче випалив:

— Василь, а по-батькові Артемович.

— Маладець, а де твій тато?

Вася на це не сказав нічого і, тільки скривившись, показав рукою туди, відкіля зараз прибігли робітники. На очі йому навернулися непрошені зрадливі сльози.

— Цар убив?

Вася нічого не відповів і тільки з очей почали текти важкі солоні сльози.

— Товариші, кінчай швидше роботу, подав хтось наказа.

Робітники ще ретельніше взялися до праці. Знову важко з потроєним завзяттям заторохтіли діжки, залущали телеграфні стовпи і боляче залящав розірваний дріт.

Робота кипіла.

Далеко десь почувлися гострі, знайомі постріли і знову змовкли.

Падаючи з ніг, Вася не переставав підносити важкої червоної цегли. Барикада хутко росла, а на неї, мов до безпечної фортеці, підходили все нові й нові робітники. Усі бігали, нервово готувалися, і ось незабаром почувлася команда:

— Готуйсь! На барикади всі!

На шлях прудко вилетів кінний загін козаків і тупо став проти робітників.

Вася пильно стежив, як вони підскочили зовсім близько, швидко позлазили з коней і враз полягали на снігу. Він напружено чекав,

не зовсім розуміючи, чого їм падати на землю.

— Плі!—скомандував офіцер, і кулі пороснули на барикаду.

Тепер Вася зрозумів.

Робітники відповіли козакам пострілами, камінням, лайкою і важкою цеглою.

Вдруге вирвалася команда, і знову на барикаді лягла десятками смерть.

Робітники відповіли з більшою силою.

— На барикаду,— командує офіцер.

Козаки зриваються з місць і біжать. Сотні куль стеляться на барикаді, рясно кладучи її оборонців. Ще постріли... Постріли без кінця. Каміння...

Вася швидко підносить цеглу. Він би й сам стріляв козаків та не вміє.

Ось гримнула ще сильніша сальва, і робітник, що стояв біля Васи, раптом упав. Рушниця випала йому з рук. Василь хапає її, міряється, націляє на козаків, але вона не стріляє. Він живо несе її іншому робітникові. Той кидає останньою цеглиною й бере рушницю.

— Я ось його зараз здійму,— цілить він в офіцера, але в цю ж мить куля попадає йому в голову і він, як і перший, падає мертвий.

Роздратований ворогом, Вася кидається до рушниці.

— Я ось тобі дам,— зціплює він маленькі кулачки й пробує витягти рушницю.

Дружний постріл та цегла з потроєною силою полетіли на козаків.

Вася не бачив, як козаки посхвачувалися із землі й, підбігши до барикади, лягли зовсім близько. Він старанно вовтузився над забитим робітником, силкуючись витягти з-під його важкого тіла велику рушницю.

— Ану, бомбу їм! — командує офіцер.

Велика бомба вилітає з козацької лави й падає біля Василевих ніг у ту мить, коли він цілить в офіцера безнадійно смикаючи за цингель.

Страшний вибух на мить приглушив й сховав усе.

Барикада гостро затріщала й одразу запалала. Дошки й бочки із стогоном розскачилися й далеко розлетілися по брукованій вулиці.

Робітники, що лишилися живими, лишилися беззахисними і, одстрілюючись, швидко тікали вулицями.

Над барикадою, застилаючи вогняні язики, піднявся важкий, сизий дим.

Козаки перескакували через барикаду й добивали тих, хто не міг тікати. На ній мужньо боролися ще одиниці й важко стогнали поранені, благаючи про допомогу.

За годину все змовкло.

З-за будинків вирвався холодний вітер і там, де ще хвилину тому стояла загрозлива барикада, сумно знялася вгору хмара сірого попелу...

ОПОВІДАННЯ КОМАНДИРА

I

Завтра ми святкуємо перше травня. Це сьоме свято по революції і четверте з того року, коли Україну — нашу радянську батьківщину було остаточно звільнено від ворогів: чорного барона Врангеля й білдоблакітної шляхти.

Завтра повні робітничі колони радісним потоком заллють вулиці столиці, а червоні прапори урочисто зів'ються над хвилястим морем голів і горою полинуть за місто.

Безконечно будуть іти рівними валами робітники доти, поки вщерть заповнять величезний аеродром за містом. З аеродрому назустріч бадьорим робітничим лавам з голодним ревом злетять сині сталеві птахи, і їх переможний клекіт буде вітати демонстрантів. На аеродромі, в парку, на широких вулицях — все те ж хвилясто-різнобарвне, радісне людське море!

Дзвінкий лемент дітей з великих автомобілів, мовчазно - урочисті виступи фізкультурників, що займають величезний майдан, твердий крок

червоноармійців і промови з прикрашених трибун членів уряду, — все завтра об'єднається з бадьюрою симфонією пропелерів і буде славити свято праці.

Ми будемо вітати тебе, сонцясний, вільний травню!

Сьогодні я поспішаю причепурити свою маленьку кімнату, щоб, не гаючись, піти в місто. Сьогодні ж з Наддніпрянських степів неодмінно приїде мій друг, щоб відсвяткувати перше травня в столиці й побачитись зі мною. Сьогодні ж я напевне дізнаюся про те, над чим безсило бився цілих п'ять років. Воно стосується нашого спільного товариша — маленького, білявого Івася, який зник п'ять років тому. Це трапилося за таких обставин, що вірити в те, що він лишився живий, у мене не було жодної підстави. Але лист Андріїв (так звати мого товариша) такий загадковий, і тому так схвилював мене надіями, що я вже ось три дні живу повною вірою в те, що Івась живий.

Пригадую останні наші зустрічі, розмови й останню ніч за містом, коли ми розійшлися. Івась був тоді такий маленький, — зовсім дитина ще. Я добре пам'ятаю ту ніч — вона була першою після нашого відступу з робітничого району, коли так важко відчуваєш ще свіжу втрату. Добре пам'ятаю, як, упершись великими блакитними очима, Івась довго стежив за пожежними загравами, що здіймалися над

нашим виселком, і тихо говорив нам про помсту. Він говорив зовсім спокійно, але кожне його слово було упевнене і ясне, як ще недавні удари тисячипудового молота.

— Я вже не покину За кожного, кого вони заб'ють, ми віддамо сотнею,— говорив тихо Івась, не зводячи очей з робітничого виселка, де лишилися його батьки і старший брат.

— Хлопці, найдіть мені карабінку,— пригадую його вимогу, з якою не погодитися ніяк неможна було, бо звичайна гвинтовка була значно вища від нього. Пригадую ще, як на чийсь зауваження про Івасів зріст він швидко зняв з рушниці багнета й зо-зла закинув його в бур'ян. Ми тоді весело реготали, а він розгнівано зиркав то на одного, то на другого і ще настирливіше домагався карабінки. Тої ж таки ночі ми задовольнили його вимогу й, одержавши маленьку гвинтовку, він одразу повеселів і ніби аж побільшав.

— Тепер ви мені не потрібні,— гордовито заявив він Андрієві і простяг до нього маленьку вузлувату руку.

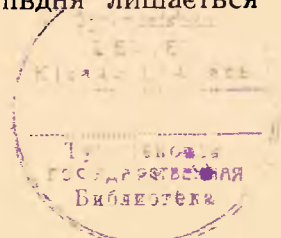
— Я пішов до штабу, що мені тут робити,— говорив він серйозно.

Андрій тоді намагався затримати його біля нас, але Івась жваво крутнувсь і, вихопившись з його міцних рук, весело підстрибуючи, помандрував до штабу.

З того часу я Івася не бачив і, скільки не намагався, не міг знайти ніяких слідів, куди він зник. Тепер у мене єдина надія була на мого друга. Його я теж не бачив п'ять років, бо тільки кілька тижнів, як Андрій повернувся з далекого Узбекистану, де він багато працював, як командир одної з червоноармійських дивізій.

Я хвилююся й зовсім гублюся в здогадах — чому він написав мені так неясно? Може, переступивши поріг моєї кімнати, він трохи одхилить свою крем'язну постать, а з-за неї з'явиться маленький Івась? Але Івась певно вже виріс? Може, увійшовши, Андрій простягне до мене свої міцні руки і з веселим реготом зустріне мою розгубленість і подив? А може глухо скаже важке й знайоме — „його немає“. І ця думка найбільше гнітить мене. Але геть сум! Я хочу вірити, що Івась живий, що він десь працює, як і я, як і Андрій. Але чому ж Андрій так написав? З якою метою ці штуки? Чому не написати просто й цілком ясно? Думка поборює думку, я нервую й ладен суворо клясти мого друга. І дарма, що я не бачився з ним п'ять років, дарма, що я тільки три тижні, як став вірити, що він лишився жити, що він дійсно живий — за такі „штучки“ зі мною я йому не подарую.

Але все з'ясується з його приїздом. До приходу поїзда з степового півдня лишається

ще три години, бо він приходить об одинадцятій вечора, і цей вільний час я маю кудись витратити. Праця ніяк не йде в голову— хочеться на вулицю, хочеться заглушити чимсь тривожні думки й радіти, як і всі, зустрічаючи наше свято.

З мого маленького балькону, що його товариші назвали „орлиним гніздом“ за розмір і височінь від землі на шість поверхів, видно все місто. Воно сьогодні горить мільйонами різнобарвних, рухливих вогнів і таке ясне й радісне, як буде завтрашній день! У повітрі м'яка весняна тиша, і тільки з тротуарів долітають густі кроки перехожих та вітер такий теплий і м'який злітає на балькон і ніжно пестить мене, як материна рука задумливу голову.

Небо теж урочисто зоряне й чорно-оксамитне, як буває у нас тільки в серпні. Але воно не гнівне. Завтра велике сонце кине перший жмут проміння, і небо стане блакитним і чистим, як очі немовлятка. Назустріч ясним сонячним промінням вийде гомінкий людський потік і буде славити працю, а на шпальтах газет я прочитаю вірші поета.

II

Наблукавшись досхочу гомінками вулицями, я взяв напрям до станції: час підходив до одинадцятої,—швидко мав прийти Андрій.

На перехресті вулиць Карла Лібкнехта та Театральної я зустрів моїх товаришів. Вони, як і я, никали ще з дня, розглядаючи святкове убрання завжди похмурого міста, що сьогодні було ясне й радісне. І саме через це, мабуть, не хотілося кидати його і йти додому. Сьогодні хотілося без кінця довго блукати повними тротуарами і в гомінкому шумовинні людському відчутти радісне завтра.

Один з моїх товаришів був високий вродливий юнак Микола,— репортер урядової газети.

Він ніколи жодної хвилини не стояв на місці: завжди гасав по установах, заводах, засіданнях чи вокзалах, і тепер він, як і завжди, „на льоту“ щось записував, щоб завтра десь у забутому кутку газети вмістити безіменні нотатки про настрої вулиці. Тільки півроку як переслідуваний місцевою „знаттю“ далекого прикордоння за викриття шахрайства і зловживань робітників райвиконкому— він примушений був змінити тяжке сількорівство й організатора передплат на місцеву газету з мандрівками по двадцять кілометрів на день, на державні курси журналістики.

Тепер він ретельно виконував свою роботу, будував пляни про подорож на пароплаві навколо світу, про переліт на самолоті через снігові гори Кавказу і про поїздку до Владивостоку. На вулиці він ловив кожне слово, жодний рух її не міг вислизнути від його настирливого

ока й олівця. Микола ходив дуже швидко і, як більшість добрих репортерів, вимуштруваних своєю професією, усе розумів з півслова. За ці здібності ми звали його „машиною“, і йому це, здається, подобалося. Другий з товаришів був молодий белетрист, що тільки цього року дебютував маленькими й досить таки наївними оповіданнячками. Степан був повна протилежність Миколі: спокійний, він ніколи й нікуди не поспішав і ніколи не хапався. І як тільки надрукували його перше оповідання—він кинув працю на заводі й навчання у вечірнім ВУЗ'і й мовчазно, але досить виразно оголосив про свій талант. Ходив він підкреслено неохайно, в кашкеті з перерваним надвое козирком, а зароблену копійку розвівав, як вітер полову. Тому мені, а особливо спритному, енергійному Миколі доводилося завжди турбуватися про Степанів добробут, особливо ж про його шлунок і ремінні сандалії. Їх треба було ремонтувати на тиждень двічі, бо цей неохай ніколи не мив своїх ніг, і від них завжди смерділо, як від розкладеного трупа. Мабуть через це нитки на сандаліях швидко зопривали і, не зважаючи на частий ремонт, Степан завжди показував крізь жовтий ремінь сандалій великі чорні нігті.

Коли вони зустріли мене, Микола, як завжди, почав сипати десятки запитань, домагаючись на кожне ясної й зовсім недвозначної відповіді,

а Степан стояв збоку, трохи похнюпившись, і тихо наспівував з „Кармен“ Тореадора.

З низки розчинених вікон другого поверху професійного клубу комунальників до нас долітали переривчасті акорди розбитого роялю і міцні слова „Інтернаціоналу“, виспівуваного міськими ломовиками й трамвайними кондукторками.

— Ти куди ж оце, Василю,— закінчивши попередній допит, зацікавився Микола.

Я йому коротко й трохи нехотя оповів про свої наміри й пляни і, вислухавши, він жваво схопив Степана за розідраний лікоть і силою поволік за собою.

— Ходім швидше,— тяг він товариша, поспішаючи за мною.

Ми швидко дійшли до автобусної зупинки і, зачекавши значну чергу, сіли у великий автобус, який ми в жарт звали „бульдогом“ за його англійське походження й надмірну нековирність.

Микола всю дорогу захоплено розпитував про Андрія та про Івася, а Степан, похнюпившись, сидів у кутку і все тягнув щось тихенько із „Кармен“. Він, здається, нічого не помічав і нічим не цікавився— загорнувся в себе, радий, що Микола про нього забув.

До приходу поїзда лишалося кілька хвилин. Ми дістали з каси-автомата перонні квитки і всі пішли зустрічати Андрія. Минули кілька

малолюдних платформ і пішли до п'ятої, куди прибувають поїзди з півдня України.

Микола гаряче доводив мені про перевагу доброї репортерської замітки над видуманим фейлетоном, а Степан ледве волік за нами ноги і, похнюпившись, мов побитий пес, шльопав взутими наохляп сандаліями.

На платформі ми чекаємо кілька хвилин, і Микола з професійною нетерплячкою й зацікавленістю, більше, ніж навіть я, снує по перону й все поглядає туди, звідки має прибути поїзд.

Він неодмінно хоче на власні очі побачити мого друга, легендарного командира червонокозачого полку, товариша Андрія.

Десь зі степу долетів, ледве чутний за станційним гуркотом, вигук могутнього паровика.

Ми більше оживаємо: тепер за три хвилини одинадцята, — рівно об одинадцятій на платформу з гуркотом вкотиться важкий паровик і втягне за собою низку темно-зелених запилених у степах вагонів.

Поїзд певно уже зовсім близько.

Ось уже з-за злому легкого мосту, що його перекинено на передмістя — Холодну гору, з'явилося двоє холодних блідаво-рожевих очей паровика, і за хвилину його важке сопіння густо оббризкує нас дрібними краплями сконденсованої пари.

Поїзд важко прогрімав рейками і, розгнівано й стомлено попихкуючи кучерями витиснутої пари, поволі зупинився. Ми стали віддалеку, щоб видно було кожні вихідні двері вагонів, з яких, як по шабаші з заводської фіртки, виходив густий натовп пасажирів. Ми напружено стежимо за кожними дверима, і в мене починає десь глибоко залягати неприємне зневір'я.

„Може щось раптове трапилося, і він не приїде?..“— думаю. Але я силкуюся неодмінно перемогти свій настрій гострої нетерплячки. Я пригадую Андрія: його дебелий зріст, рівний, легко зігнутий ніс і великі сірі очі, трохи припухлі слов'янські губи й цілком симетричне чоло, з кругло закінченим, енергійним підборіддям.

— Немає?— хвилюється Микола.

Не зводячи очей з вагонів, я щось відповідаю йому й помічаю, що навіть Степан, і той розбуркався. Він перестав уже насвистувати з „Кармен“ і теж стежив за вагонами.

— Он він,— гукаю я радісно, і ми всі біжимо до вагона № 4.

Я уважно слідкую за тим, як Андрій повагом сходить східцями, й цілком переконаний, що ось із-за його спини вигляне маленька постать Івася, і тоді вони разом будуть глузувати з моєї розгубленості.

— Андрію!— не витримав я. Він хутко обертається на мій трохи нервовий вигук і теж розгублено кидається до нас з вітанням.

— Який же ти,—протяг Андрій, оглядаючи мене.—Який,—вигукнув він удруге.

— А ти?!—одповів я йому теж трохи розгублено й нервово. І більше за силою думок і слів, що готові були одна з-поперед одної зірватися з язика, ми не могли нічого сказати.

— Ну,—протяг Андрій.

Я йому одповів тим же, і всі ми стояли якусь хвилину мовчки, не знаючи, з чого починати, і ніби для того, щоб не розгубитися в натовпі, уважно озирали один одного. Я нетерпляче чекав, що Андрій ось зворухне губами, зразу скаже мені про Івася, і вже налагодився найспокійніше прийняти найтяжчу звістку. Але Андрій мовчав. Нас обгортав людський потік і заганяв вглиб плятформи.

— Ходітьте,—допоміг нам Микола.

Ми не заперечували.

Близько тримаючись один одного, стиснуті густим натовпом, ми разом з іншими вирушили в місто.

Андрій усе обертався, мов вивчав мою надто змінену за ці роки зовнішність. З його легко присмажених гарячими південними вітрами губ не сходила тепла посмішка, і я радів. Вона обіцяла мені щось невідоме й можливо радісне.

„Так, це він, Андрій“,—думав я про товариша, якого цілих п'ять років уважав вже покійником.—„Чудно. Може це тільки примара?“

І я мимоволі просуваю до Андрія руку й ловлю його за міцні пальці. Андрій рідно тискає мою руку, і тепла усмішка розходитьсь, як ясне водяне коло.

Ми прямуємо до трамваю № 3.

III

У вагоні їхали більше мовчки. Тільки Андрій зрідка, на одну мить нахилився до мене, щоб поспитати про щось стороннє й нецікаве і знову повертався до якихось своїх думок.

Микола досить нахабно озирав пасажирів, а Степан сидів у кутку і незадоволено поводив очима.

Я знав, що Миколі, більше навіть, ніж мені, хотілося поспитати Андрія про Івася, але, бачачи, що я боюся цього питання й надто цікавлюся ним, він терпляче чекав.

На шостий поверх ми зійшли, розмовляючи про завтрашнє свято, плянуючи наш день і, увійшовши до кімнати, одразу стихли, мов оніміли.

Почувалося: далі відкладати те, про що кожний з нас думав, не було сил, але й запитань ніхто не ставив.

Якийсь час ми всі пригнічено мовчали, і я думав про те, що всі мої сподіванки були лише чарівними мріями.

— Ну, чого ж лякатися? — забрав я слово й близько підсів до Андрія.

Він глянув на мене широкими, як два мигдалі, очима, і в них розтала тепла усмішка.

— Скажи тільки одне слово, — благаючи звернувся я до Андрія.

— Ні, одного мало. Я хочу говорити багато. Я повний думок про нього...

До нас підійшов Микола і, злігши грудьми на спинку стільця, підтримав Андрія:

— Я хочу чути про нього все...

Андрій подивився на Миколу, потім зиркнув на мене, і в його короткому погляді я відчув докір. Андрій без сумніву гнівався на мене за те, що я щось уже розповів про товариша.

— Я хочу розповісти про все, про все, — підтвердив він мій здогад.

З нас ніхто не заперечував, бо навіть я знав про Івася не все і бачив його лише кілька разів. Андрій же працював з ним кілька років і знав його, як себе, як давно втоптану, обгорнену густим шпоришем стежку.

— Дозвольте, товариші, не думати про те, що ви тут є. Мені так легше, — попрохав Андрій.

Ми мовчали. Хіба можна було заперечувати?

Коли Андрій почав, Степан раптом устав і пішов до вікна. Я зрозумів, що йому це не сподобалося, і мені стало чомусь неприємно, але він взяв стільця, підставив до нашого гурту і, похнюпившись, сів просто проти Андрія.

Андрій трохи помовчав — певно обираючи й борсаючись у думках, з чого найкраще поча-

ти — потому він одразу переміг свої внутрішні вагання й тихим, але впевненим голосом почав розповідати.

— Василь вже знає з мого листа, що невдовзі по ліквідації білогвардійщини й очищення України від Деникіна мене було відкомандировано до далекого Узбекистану, звідки, скільки я не силкувався, не міг нічого довідатися... Лише рік тому я одержав коротку відповідь від Губерніяльного Комітету Комсомола: „Вашу справу про розшук Івана Гринюка направили до Істпарту“. Це все, що я знав протягом п'яти років про Івася. Розуміється, що такі відомості ніяк не могли мене задовольнити, й тому в перший же день повернення на Україну я почав розшуки. Я побував скрізь, перечив гори архівів, але ніде жодних слідів. Силкувався знайти якогось свідка, того, хто був тоді з нами разом, але їх осталося дуже мало, ті ж, хто був, тільки даремно морщили лоба й терли скроні — пригадати вони Івася не могли.

Побігавши так тиждень, я втратив уже всякі надії на розшук і зовсім випадково потрапив на дуже цікавий документ про Івася, який підбавдорив мене, бо через нього я міг багато дізнатися й почати розшук організовано...

Про Івася б ми певно забули б назавжди коли б я зовсім несподівано в Музеї Революції не потрапив на маленьку анкету. Вона лежала між сотнею інших, що того дня були

заповнені працьовитими руками робітників, і вона, як і всі, одразу перекинула мене назад за п'ять років, до далекого героїчного нашої революції. Вона повно війнула свіжими спогадами тривожних днів відходу, і в цих кривих, незграбно виведених літерах я близько пізнав тих, кого давно вже не було між нами, хто до кінця, не вагаючись, став *на терези революції*.

Примітка робітника Музею до Івасевої анкети „подпись неразборчива“ була правдивою. Івась ледве-ледве вмів написати своє прізвище, і цю анкету заповнював йому я, замість підпису ж на ній стояла якась невиразна карлючка. Я добре пам'ятаю, що Івась ставив її завжди, коли в конторі ми розписувалися „в получении шестнадцати рублей в месяц“. Я добре пізнав свою руку, пригадав, за яких обставин вона заповнювалася, і не мало зрадів: по ній я зумію дещо взнати. Беру її з-поміж інших анкет і з якоюсь надзвичайною обережністю й повагою відкладаю на столик. Це єдиний документ, що лишився по ньому, єдине, що може вказати певну путь до його розшуку.

Андрій трохи зупинився і, хапаючись, мов боячись розірвати рівну нитку думок, продовжував:

— Ти ж знаєш, що ніхто з товаришів не знав, куди він подівся, хоч усі ми знали, що він пішов разом з загоном по боротьбі з бандитизмом. Але знати, що він пішов туди, й не

знати, куди він подівся, — це ще більша мука. Може Івась був ще тоді спійманий і хижацьки замордований бандитами, — думав я. Вони ж з реготом одрізували вуха, жартуючи вирізували язички й, розпоровши черево, заповнювали його збіжжям на знак протесту проти конфіскації куркулівського хліба... Я часто думав про цей кінець, але не міг повірити, боявся навіть уявити, щоб Івась, ця п'ятнадцятилітня дитина, теж зазнав такої страшної смерти.

Я уявляю його маленького білявого поруч зі мною біля ящиків косянтинівського скла й бочкуватих голубих цистерн бакинської нафти, яку ми разом завжди переливали у великі нафтові резервуари. Я довго стояв розгублений, глибоко поринувши в минуле, доки не одштовхнули мене від столу:

— Дайте іншим подивитися. От малохольний, — почув я не зовсім приємний епітет і мав трохи одійти.

— Дозвольте мені взяти цю анкету, — прохаю я завідателя музею.

Він здивовано позирає на мене, певно вважаючи за напівбожевільного і категорично відмовляє:

— Ні в якому разі!

Я довго клянчу, обіцяю написати до анкети його життєпис, знайти ще нові відомості про Гринюка й неодмінно повернути.

Взявши з мене довгу розписку, він, причитуючи й застерігаючи, віддає. Я, радісний, беру

анкету в руки і вже тепер вирішаю оглянути увесь музей.

Оглянувши кімнату, де я знайшов анкету, я переступаю до іншої. Мої мислі сковані спогадами про Івася. Вони ринуть назад за п'ять років, у той героїчний час нашої революції, коли жага боротьби й безумство хоробрости сповняли нас ущерть. Я підвожу трохи голову.

На стіні схилені червоні прапори. Ось зрешечений кулями прапор Н-ського полку. Під ними тисячі робітників і селян в завзятій боротьбі навчилися перемагати ворога. Під ними умирали сотні, а на зміну йшли тисячі бадьорих і дужих. Червоний прапор, що густо зрешечений ворожими кулями — реліквія — це знаю я, але він є разом і символ героїчного й прекрасного, символ відданого. Ще ж будуть бої і ще підуть під ним, не вагаючись підуть на страту...

Яку ж неосяжну напруженість, безмежність революційного фанатизму й відданости має робітнича кляса. Я горю вороттям до минулого й тихо підхожу до схиленого прапора. Хочеться ніжно, як маленьку руку немовлятка, взяти його, розірваний кулями, обвіяний вітрами кутик і тихо й довго тримати на засмаглих губах. Я знаю, він горить не одною сотнею прекрасних, померлих, і мені знову згадується дорогий, білявий Івась і багато незграбно виведених літер руками робітників.

Чиїсь кроки порушили мій молитовний настрій, загнали непрошені, зрадливі сльози.

— Фу, сором, — подумують. Але нехай думають. Мої почуття захопило таке велике, не давнє. Мені здається, що ніби з серця по краплі тече згускла кров і зникає в далекі віки нашої історії. Нехай думають, а я радий, радий, як фанатик, що й мої краплини крові упали на терези революції. Що і я відчув нестриманий біль денікінської шрапнелі.

Але мій погляд падає в інший куток... Щось неприємно вражає серце, і мозок прорізає інша думка: ось другий кінець нашої історії.

На стіні в розпачі жовто-блакитні прапори. Від них ще свіжо дхне байраками, темними заулками, лісовою гущавиною й дідівською пліснявиною. З-за прапору звисає сивий „оселедець“, а за ним — кров і смерть: єврейські погроми, смерть немовлят і сила зґвалтованих молоденьких дівчат. Ще від прапорів несе: зірваними коліями залізниць, пожежним повітрям незаможницьких хат і батрацькою кров'ю. На них же лежать ще свіжі плями молодої крові, — то кров трипільських трагедій, кров буйної життєрадісної молоді. Вона злита єдиними гаслами переможців, єдиним поривом упертої боротьби.

Мій розум мимоволі підраховує поразки й перемоги

Я з огидою одвертаюся від темного кутка нашої історії і йду до зрешечених у боях порів. Мені хочеться тихо схилити перед ними голову і, пам'ятаючи про сміливих і прекрасних, притулитися засмаглими губами до зрешеченого кулями маленького кутика і так стояти довго, без кінця...

IV

З музею я повертаю додому. Думки про Івася лягають сонячними пасмами і стеляться в минулі роки. Спогади про нього навівають гнітючий сум, а знайдена анкета жевріє надією: може по ній я почну щасливий розшук, може Івась десь живе й працює...

Прийшов додому, хутко витяг з теки анкету і ще раз прочитав. В око впали три цікавих пункти:

„Рік народження і скільки років. 1903 р., 17 років“, стояла відповідь.

„Фізичні недостатки: Здоров“— була тверда і ясна відповідь, і там, де мав стояти підпис— розпливлася знайома, рідна карлючка. Я уважно проглянув анкету, прочитав дату й ледве розібрав коротку резолюцію трійки. І кожна ричочка, кожна відповідь перекидає мене в минуле, з'єднує з Івасем, приносить свіжі спогади спільної праці. Трохи забутий роками милий образ білявого хлопчика яскраво підводиться

перед мене, і я пригадую останній день, коли ми були з ним удвох на заводі.

Гаряче літо...

Десь хилиться спокійний степ, налитий колосом, а тут, у робітничому місті, нервовість і гостра напруженість. Біля машин та варстатів заклопотано бігають робітники, але робота сьогодні зовсім не посувається. Робітники збираються в замкнуті гуртки, і навколо чується невідома тривога. Усі ходять похмурі й задумливі: немає звичайного товариського сміху, розмов веселих, жартів. Тверда упертість налягла їх лиця й суворо стиснула великими вузлами засмажені вогнем і сонцем кулаки.

Ми з Івасем, як завжди, упоравшись з нафтою, відкривали ломками ящики скла, але якось незручно сьогодні працювати, — тремтить у руках ломик-лапа, і все сковзається з іржавих гвіздків — ніяк не вирвеш їх. Руки з напруження тискають залізо, але очі не лягають рівним поглядом на ящик, а пнуться навколо, ловлять кожний незнайомий і незвичайний рух робітників і разом з розумом уперто тікають за місто.

За містом чути важкий стогін гармат і легке й рясне щебетання „Максимів“.

Повз завод на позиції невпинно підходять нові сили, а відтіля привозять поранених.

Іде напружене сперечання праці й капіталу, за бетонним містом йде боротьба.

Ворог збільшує натиск. Рясно засипає шрапнелями місто і наш завод,—почувається, що наші відходять. На вулицях здійсмається тривога, і тільки окремі її відгуки яскраво долітають до нас.

Незабаром починають тривожний неспокійний стогін гудки. Ми знаємо, чого вони так гудуть,—поспішаємо. Ще на лінії, що потяглася поза заводом, стогнуть локомотиви та на складі полохливо, мов хто її поволі ріже, верещить „кукушка“

Робітники поспішно закінчували роботу і йшли до їдальні.

Івась тоді підвів трохи голову і, злегка розігнувшись, пильно глянув на мене своїми великими очима. В них я побачив давно знайому рішучість і разом блакитно-дитячу ніжність. Я подивився на нього й одразу зрозумів:

— Ну, то ходім,—підтвердив його думку.

Івась усміхнувся і, одразу покинувши ломик, став збиратися.

Зібравшись, ми оглянулися навколо, наші погляди раптом зустрілися, й обоє ми зрозуміли один одного.

Мені тепер хотілося розмахнутися з усієї сили моїм ломиком і важко вдарити по тендітному склові. Двадцять п'ять великих листів бемського скла розлетиться синіми бризками, а я схоплю залізний ломик і буду немилосердно бити по інших ящиках,—Івась думав те ж

саме, в чому я був цілком переконаний. А обидва ми знали: все це залишиться білим — нам напевне доведеться кидати завод і все місто.

Рясний клекіт кулеметів усе збільшувався і хутко наближався. Ми швиденько, майже бігом, прямували до заводської фіртки — поспішали на вулицю. На ній спокійно переходили взад і вперед невеликі загони стомлених червоноармійців та хутко й нервово перескакували на запалених конях вершники, очевидно поспішаючи з новими відомостями.

Завод уже весь спинив роботу, і всі робітники з упертими, сірими обличчями густими колонами поспішали до ідальні. Багато з них уже було озброєних, інші ще були без зброї й заздрісно позирали на тих, хто мав її.

До заводу притягли з позиції батарею гармат і стали улаштовувати її за високими залізничним насипом, що одрізував завод від міста.

Ми зрозуміли: нашим зовсім погано, треба поспішати.

Івась обернувся глухим вухом до заводу, здоровим у той бік, звідки долітали постріли, і став уважно дослухатися.

— Чуєш, ура?

— Чую, — відповів я йому і завважив про те, що нам теж треба поспішати.

Івась, мов ображений, кинувся від мене й ішов так, що я ледве встигав за ним.

Ми швидко наближалися до великої ідальні.

Коли підходили до дверей, Івась раптом зупинився, підвів на мене свої глибокі очі й пильно подивився.

Я одразу зрозумів його думку про бажання йти на фронт й винувато якось, не глядячи на нього, посміхнувся.

Івась нахилив до мене голову й майже з благанням, але твердо промовив:

— Андрію, дивись, не видай мене,— він нервово провів щиколотками по верхній легко висмикнутій угору, губі. Я зрозумів, про що він турбувався, бажаючи обійти кого слід і, коли на правду,— дуже вагався.

Жаль було „видати“ його, але й погодитися на те, щоб ця ще зовсім дитина, до того ж глуха на одне вухо, пішла на фронт, теж було тяжко. Його п'ятнадцять років та глухість, що її він дістав від розриву паровика, — говорили цілком проти його бажання. Я вагався ще із своїми думками, коли ми увійшли до просторої ідальні.

Івась це одразу помітив і злісно, низьким голосом з легким хрипом притиснув:

— Ну, сволоч, Андрію, дивися мені,— і обличчя його було спокійне в ясній твердості, як і в усіх робітників.

— Будемо захищати. Захищати,— гуло навколо синьо-блузате море.

— Як не приймуть,— я так піду,— рішуче кинув мені, мов застерігаючи, Івась і відійшов до нового гурту.

Я став біля дверей, силкуючись охопити хоч поглядом знайомих робітників. Але цигарковий дим, що снував і злягався важкими пасмами, та рухливість робітників заважали мені щось розглядіти.

Усе зростаючий, що заливав ідальню вщерть, робітничий гнів глушив далекі гарматні вибухи й радісно хвилював серце.

— Ці неодмінно переможуть,— думав я тоді.

Вони нервували, вимагали негайного озброєння й відправки на фронт.

— На фронт. На фронт,— розліталось по ідальні.

Біля вікна з десяток робітників старанно чистили рушниці, а інші в якомусь молитовному настрої *гострили* шпичакуваті багнети, і все це ховалося в загальному нерозгадно - бурхливому рокоті.

Але спокій добре тримають організатори; вони, не хапаючись, снують по всіх кутках, заохочуючи товаришів, подаючи раду й приклад бездоганного спокою.

Надворі частіше рвалася шрапнель, осипаючи дахи круглою, важкою картечкою, гармати гупали все яскравіше, а кулемети шаткували, здавалося, зовсім під самим заводом.

У густих пасмах диму підвелася спокійна постать.

— Товариші,— звернулася вона.— Ви чуєте, що над нашими головами рвуться шрапнелі,

що за три верстви дужий ворог, і що наша армія невпинно відходить?

Промовець трохи помовчав, ніби силкуючись впіймати загальний настрій.

Робітники напружено чекали.

— Знаєте також і те, що за спиною в нас бандити, що охороняють куркулівський хліб. Армія голодує

По натовпу пролетів гливкий шепіт, і обличчя всіх стали ще суворішими.

— Не гаючись посилайте! — вирвалося кілька голосів.

Івась швидко скочив на стільця і теж захоплено гукнув:

— Ні хвилини не чекаючи, посилайте зараз!

Хтось ззаду зареготав, але на нього ніхто не звернув уваги.

— Для організованої вербовки буде працювати комісія...

Натовп незадоволено замахав руками:

— Ніяких комісій! Усі підемо!..

— Ні, на фронт підуть тільки ті, хто здатний володіти зброєю, — ще спокійніше пояснював організатор.

— Усі ми здатні. Усі ми будемо стріляти..

— Постійте, товариші. Ми пропонуємо, щоб молодших від вісімнадцяти років та старших за п'ятдесят комісія до армії не брала.

Натовпом знову пройшло суворе щепотіння.

Частина занепокоєно забилася, почулися образливі вигуки.

— Ми тут не будемо сидіти!

— Ми ж не кури, щоб так просто віддатися білим.

— Не погоджуємося,— гукали.

Я бачив, як Івась заздро подивився на мене, потому хутко обернувся у бік оратора й почав вигуки:

— Це несправедливо! Хто має право мене затримати! Не треба комісій!

Але перемогли організатори: „бунтівники“, переконані промовцем, поступилися й швидко скорилися.

V

У ідальні стояв густий, сизий дим і невпинне напружене гудіння. Здавалося, що то розгойдані морські хвилі з ревом підкочувалися одна за одною й силкувалися зрушити широку скелю. Хвилі все збільшувалися й били об скелю, а вона важко здригувалася, обливаючись бризками й легкою білою піною. Хвилі ті приходили з моря, важко билися і з риданням і прокльонами повертали назад, тікали в безкрає море, густо запльоване на валах розгніваним шумовинням.

Робітники поспішали заповнити анкету й подати її до трійки.

Трійка працювала тут же, за широким, замащеним стравною, столом і, приймаючи, розподіляла людей кого куди.

З дверей невпинно й поспішаючи виходили „приняті“ й лаштувалися в спеціальний загін.

Інші ще стояли біля широкого столу, сперечаючись з організаторами:

— Я вам казав, що дома не залишуся. Я хочу бути, як і всі, на фронті,— долетіла до мене рішуча вимога.

— Товаришу, треба комусь лишатися й тут. — Організатор говорив спокійно й міцно притискував на „тут“.

— Ви куди бажаєте? — звертається він вже до іншого.

Попередній ображено відходить у бік, і нетерпляче чекає, доки члени трійки будуть вільніші.

— Мене на фронт,— чулася спокійна відповідь і за нею впевнені кроки до робітничого загону, що чекав кожну хвилину відправки, щоб захищати місто.

На широке подвір'я в густих осоках швидко виходили робітники.

Над нашими головами все частіше гупали тупі розриви гарматних набоїв та ще на складі істерично верещала „кукушка“ Ішла швидко евакуація найкоштовніших матеріалів, готувалися зірвати центральні пункти залізничої колії, що, перехреснюючись за нашим заводом, простяглася в степи на шість далеких сторін.

На подвір'ї поспішаючи вантажили щось дрібне на великі повозки і швидко вивозили за ворота.

Я подав анкету до трійки і став вичіку-ючи, що мені скажуть, хоч був я зовсім спо-кійний, бо мав вісімнадцять років за плечима, міцне тіло і гетьманське „хрещення“ у залізнич-ному страйкові.

Я оглядав товаришів і погляд мій зупинився на маленькій постаті, що давно вже вертілася між робітників, де працювала трійка. Я почав придивлятися і хутко зрозумів: Івасеві не да-вали анкети й не хотіли відкомандирувати його до нашого загону. П'ятнадцять років та ніжна білявість зовсім „видавали“ його трійці. Я ба-чив, як він підійшов поважно до столу і з суворим обличчям простяг руку. До мене не чути було, про що він розмовляв, але було ясно: Івась вимагав дати йому анкету.

Член трійки покрутив заперечливо головою і, не зважаючи на настирливу вимогу, анкети не дав.

Івась постояв трохи, якимось нервово знизав плечима й не одійшов, як інші, кому трійка відмовляла, а перехилився через стіл і миттю схопив анкету.

Один з членів трійки погрозливо посварився пальцем, але не витримав і широко всміхнувся до нього.

Івась весело кивнув головою і радий побіг до другого столу, уперто шукаючи когось очима.

Потому, певно не знайшовши потрібного, він сів до столу, дістав олівець і щось, поспішаючи, записував. Я чомусь особливо запам'ятав цю хвилину.

Але так Івась сидів не довго, видно заповнення анкети йому було не легше, ніж її здобуття, і тому, коли я підійшов до столу, він швидко ткнув мені олівець і підганяючи наказав:

— Запиши, Андрію,— ткнув він мені анкету, не випускаючи її з рук. Усе його обличчя яскраво розшарілося, великі очі були ясними, а руки й постать рухалися спокійно й рівно, як упевнений такт машини.

— А там що?— показав я на заповнену графу що її Івась ховав від мене, накриваючи великим пальцем.

Івась злегка почервонів, якимось затремтів увесь і ще рішучіше, ніж був його наказ, повторив:

— Андрію, дивись, не видай мене... Вони не догадаються,— втяг мене Івась до своєї змови проти ревштрійки.

Я нічого не відповів йому і, узявши анкету з його рук, зразу ж зрозумів, у чому справа. Івась показав свій вік на два роки більше.

Я підняв запитливо очі й ладен уже був зрадити мого маленького друга. „Піду скажу трійці“,— думав я, стежачи за Івасем. Але він ніби не помічав мене і, впіймавши на собі мій настирливий погляд, поспішив спокійно додати:

— Записуй швидше! Чого ж ти стоїш?

Довелося скоритися його вимозі.

Ми швидко дійшли до графи, в якій потрібно було відмітити про стан здоров'я. Івась, не моргаючи оком, стежив за мною і, коли я ткнув олівцем у цю графу, у нього з хрипом і нетерплячкою вирвалося:

— Здоровий.

Я знав, що Івась зовсім не чув на одне вухо, і писати „здоровий“ для мене було просто злочином. Я відчував, що роблю його вже вдруге, але заперечити мені не вистачило сил: Івась стоїть близько біля мене, і я бачу й відчуваю, як увесь він палає нетерплячкою й бажанням бути разом з іншими, і я відчуваю, що він примусить мене зробити й цей злочин. Я завагався й кинув заповняти анкету.

Івась одразу зрозумів мої вагання. Він підійшов ще ближче, і я помітив, як у нього затремтіли руки, і в куточках ще дитячих губ заліг смертельний жах.

— Ну, вже,— хапаючись підганяв він мене, заховуючи свої хвилювання.

Цей ж хвилини над головами гостро тріснув розрив набоя, і картеч рясно засипала вікна. Шибки з жалібним плачем полетіли додолу й захвилювали натовп. Потому над головами ще квоктали набої, але вони перелітали горою і десь рвалися у жовтих кучугурах по той бік заводу.

Івась цупко схопив анкету і, не зважаючи на густий натовп, що все стояв у їдальні, побіг до столу.

Швидко надійшла й моя черга. Я попрохав одправити мене просто на фронт, і ніхто цього не заперечував.

За кілька хвилин з одержаною тільки що рушницею я підійшов до Івася, щоб попроситися з ним. Але він щось буркнув і хутко одвернувся. Потому, не зупиняючись, він знову пішов до трійки й став, вичікуючи. Його певно лякала та думка, що я про нього міг сказати членові трійки, моєму старому другові.

Мені треба було збиратися...

Біля столу ще товпилася велика купа робітників, певно більше незадоволених з рішень трійки, бо на подвір'ї стояло вже понад тисячу їх, озброєних. Усі готувалися за кілька хвилин покинути завод.

Поміж тих, хто залишився біля столу, маячила й Івасева маленька постать. Глухим вухом він увесь час стояв до мене. (Я знав, чому він так ставав). Про його глухість знав тільки один член ревтрійки, і Івась нетерпляче чекав, доки той кудись одхилиться.

Робітників біля столу все меншало, вибухи гармат посилювалися, а товариш Гордій, з яким працював Івась на паровику за помічника йому, все сидів за столом і уважно розглядав анкети.

Івась помітно нервував, бо його й, справді, може „забракувати“ комісія.

Робітничий загін уже лаштувався виходити на подвір'я, як хтось несподівано покликав Гордія.

Користуючись з того, Івась миттю кинувся до останніх двох членів трійки.

— Ти чого прийшов? — зустрів його анкету один з них.

Але Івась не розгубився і, мов не чуючи, мовчки подав йому анкету. Видно було, як спалахнуло його обличчя й швидко здіймалися сухотні груди. Він напружено чекав і все чомусь лівою рукою хапався за свій зовсім замащений брилик.

— Ми тебе не візьмемо... Підрости ще, синок, — відмовили йому.

Івась увесь кинувся вперед, аж підвівся навшпиньки і, не знаючи, що робити, зайшов з другого боку стола.

Я підійшов ближче. Мені було боляче за мого маленького друга, але я був цілком згодний з ними.

— Мені вісімнадцять років, — рішуче заявив Івась, нахилиючись.

— Хоч і вісімнадцять, а взяти тебе ми не можемо. Малий дуже.

Івась був ладний витягтися в лозинку, зникнути кудись крізь цю забруджену підлогу, ніж слухати такі слова.

— Я буду хоч воду носити до кулемету,—
нахилився він йому над саме вухо.— Я буду
у розвідку ходити... Малим там краще...
Мене не впіймають,—переконував Івась.

— Ні, не можемо,—трохи вагаючись одмо-
вляли йому.

— Ну, так я так піду! Я тут не буду,—
майже вигукнув Івась.

Ззаду ще напирали робітники; ворог, чути
було, підступав усе ближче, і трійка мала по-
спішати.

— Геть, не візьмемо,—розгнівався один з
трійки.

— Ні, я не піду,—затявся Івась. Він став,
не рухаючись з місця й не зводячи з них очей.

— Та йди вже, оса,—вилаявся сивенький
дідусь, і за цим він узяв анкету й хутко зро-
бив помітку.

Вона ще й досі така яскрава й свіжа, хоч
дідусь загинув у бою з білими того-ж таки
тижня.

Тоді Івась радісно схопив анкету й, мов
шалений, кинувся до мене.

— Анкету командирові й усе,—вигукнув він.
Тепер Івась не лякався вже нічого й навіть
свої глухоти.

Пізно увечері, коли гаряче червоне сонце
давно вже сіло за далекі жовтаві кучугури, ми
сумно кидали завод. Ворог перестав уже бити
з гармат, і наші частини, стомлені тяжкою

боротьбою й дуже поріділі, мовчазно залишали рідний виселок.

Навколо було все мертве. На станції й по лінії не вигукували вже локомотиви і на складі надовго затихла „кукушка“. На терені ворога видно було кривавий плач до неба незаможницьких хат та далеке, сповнене тривогою, валування собак.

Робочі квартали й наш завод стояли важкими, темними силуетами й теж мовчали. Ніде не видно було жодної ясної крапки — так ніби все одразу вимерло, чи провалилося і зникло, а навколо лишилася велика, синя безодня.

Ми поспішно одступали...

Одійшли вже за місто... І там за ним були останні хвилини, коли ми йшли разом з Івасем.

— Ти пам'ятаєш це, — несподівано звернувся Андрій до мене, і його голос легко здригнув.

Я відповів йому тихо:

— Пам'ятаю.

— Я добре пам'ятаю ще й досі ту ніч, як, попрошавшись з нами, п'ять комунарів одійшли від переполовиненого ворогом робітничого загону і швидко зникли в нічній темряві. Ще пам'ятаю про мій гнітючий настрій, мені ще й досі вчувається Івасева клятьба про відплату, сторожкий шепіт листу розбудженого нами гаю і десь далеко одинокі завивання собаки.

Івась пішов, і з того часу я його більше не бачив. Пригадую, як, похилившись на рушницю,

я довго дивився їм услід, у далекі обриси темного лісу, куди зникав Івась з товаришами...

Мені тоді хотілося його лишити біля себе, або на весь світ вигукнути:

— Не пускайте його в ліс. Він глухий. Він потаїв це перед трійкою, але я замовчав...

Невідома тривога, що з'єдналася з сумним пугуканням сича, обгорнула моє серце, та лишився ще й досі зовсім виразно той сторожкий шепіт листу, яким того вечора перемовлявся неспокійний гай...

Ще й сьогодні так яскраво стоять передо мною п'ять трохи похилих постатей комунарів, що поволі зникали в нічній сторожкій темряві. Ще й сьогодні я чую той журний шепіт достиглих колосків жита — тихий стогін незаможницьких нив.

VI

Андрій трохи передихнув і, видно, знову завагався, як дійти невідомого нам краю.

— Ти пам'ятаєш, як, розходячись, ми, поцілувавшись, поклялися лишатися в армії доти, доки буде винищене й вигнане все панство.

Я одповів йому легким нахилом голови й помітив, що Андрій запитав про це, тільки щоб врятуватися від хвилювання, яке з кожною хвилиною, як буря, що швидко насувається, захоплювало його і руйнувало його спокійну мову.

— Потому ми відступали. Я швидко загубив зв'язок з тобою, і через два місяці мене було відряджено до червоно-козачого полку, а звідти через якийсь час — в далекий Узбекистан.

Він говорив про себе похапцем, силкуючись знайти зручний хід, щоб якнайпростіше закінчити своє оповідання про Івася.

— Вам, певно, вже відомо від Василя, що, перебуваючи в Узбекистані, я намагався знайти якісь сліди по Івасеві, але всі мої домагання заходили десь у глухий закуток канцелярії, і я не міг нічого дізнатися про нього.

Андрій знову примовк. Я хотів прямо запитати його про Івасів кінець, але, випереджаючи мої наміри, він, здається, зібрав сили, зосередив усю свою увагу й зовсім тихо почав:

— Швидко з поверненням на Україну я з нашого міста мав поїхати до Одеси, щоб закінчити давно очікувані чергові справи, куди мене негайно викликали.

Це було другого дня після того, коли я знайшов Івасеву анкету й кинувся на розшуки. Тому мені було дуже неприємно відкладати твердий намір — десь знайти його і їхати на південь, але друга телеграма, що я її дістав, владно примушувала відкласти все й виконати наказа.

Я хутко зібрався й вирушив на вокзал. Це було зовсім недавно

Новий вагон з виттям обнімає рвучкий передвесінній вітер і рясно порозить по дахові

й у вікна дрібний, майже осінній дощик. Колеса, скаженіючи, товчуть на рейках, за вікном чути рясний шелест ще голих, густих дерев, що без кінця тягнуться вздовж колії, та переривчасті вигуки паротяга. То машиніст прорізує неосяжні степи, подає залізничні сигнали.

Надворі дрібний дощ і рвучкий зі свистом вітер, а у вагоні тихо точаться спогади про минуле. Гурток товаришів, що їдуть теж до Одеси (певно з нашого міста) веде жваві розмови.

Я прислухаюся.

. Всеукраїнська конференція комсомолу
Губерніяльний з'їзд... Всеукраїнська нарада ..—
Гарячаться... Сперечаються... Переконають...

Серед них мені здалася одна постать зовсім знайомою. Але то тільки на один момент. „Я, певне, помилився“,— думав.— „Можливо десь зустрівач його“ Але коли він говорив, мова в нього була тверда й ясна така. Мені знову щось пригадувалося далеке й ніби зовсім знайоме.

Він іноді обертав голову й уважно, ніби вивчаючи щось, позирав до мене на полицю. Я бачив, що приятель цей також губився в здогадках і думав зі мною про одно.

— Ну, де я його бачив?.. Зовсім же знайоме обличчя Ну, де я його бачив?

Потому він знову обертався до товаришів, а я настирливо перебирав давні, далекі й близькі

зустрічі, і ніяк не міг відгадати, кого я мав поруч себе.

Мої думки шуліками шугали по шляхах революції, бо моє життя — революційний вир. Я знав, що його я зустрічав не в театрі, і, може, не раз. В його обличчі було щось знайоме, своє, рідне щось.

Хлопці все продовжували суперечку, а я, звисивши з полиці ноги, досить нахабно дивився в потилицю цьому незнайомому мені товаришеві.

— Так, і ззаду є щось рідне, далеке і знайоме мені.

Я нервував. З кожною хвилиною він мене все більше захоплював, я ж не міг пригадати нічого, з чого можна б було почати з ним розмову.

— Годі, — владно перервав він дискусіювання якогось комсомольського питання, і один з них, що сидів разом, почав оповідання з громадянської війни.

Я зрадів, швидко підвівся і, звисивши з полиці голову, уважно слухав про такі знайомі мені пригоди революційної молоді.

Розповідали по черзі, більше про особисті перипетії, і я радів, бо ж черга повинна була дійти й до того, хто мене так цікавив.

Закінчив уже другий, і черга була за ним. Я піднімаю ноги й, уместившись так, щоб моя голова з верхньої полки звисала прямо над

його головою, напружую увагу, щоб не прослухати жодного слова.

— Я можу розповісти вам про один цікавий випадок боротьби з бандитизмом,— зробив він зауваження до товаришів.

Мене це ще більше зацікавило. Але ось потяг зменшує ходу, затихає, і хлопці разом підвелися за цигарками.

Я теж зліз з полиці й пішов за ними, намагаючись якомога ближче триматися гурту. Вийшли на станцію.

Сирий, в'їдливий вітер війнув в обличчя дрібним дощем і жалібно завив у вухах.

Далека степова станція, яких у нас дуже багато. Навколо темно, тільки над дверима станційними коливався на вітрі ліхтарик та тихо пересувався в темряві з колії другий: то готували нам шлях. Ще за зламом станції зеленяво блимав семафор і вітер, заплутавшись у проводах, цьвохкав ними, як добрим чабанським батогом.

Я зупинився на злитому дощем пероні. Сяйво від маленького ліхтаря хиталося й дрижало, полохливо блискаючи на збитому асфальті плятформи, і зразу ж зникало на колії. У колеса й букси дзвінко постукував одинокий молоток та ще з-за станції з дужими жмутами вітру вривалося собаче завивання. Я борювався з рвучким вітром і чомусь уважно прислухався до одинокого собачого нидіння. І з

третьою хвилиною вітру, що сміливо вривається з степів на станцію й приносить одноманітний стогін кимсь забутої чи ображеної звірини, я раптом перекидаюся в минулі роки. Десь глибоко зароджується несмілива одинока думка і вона раптом вибухає ясною надією. Яскраво пригадалася та ніч за містом, силуетом темний ліс і п'ять трохи схилених постатів комунарів. Так, його я бачив там.

— Це ж Володя, — одразу розвиднілося мені, і в гарячій нетерплячці я, спотикаючись, біжу до вагона нумер сьомий.

Ззаду тричі прогнусявив розбитий станційний дзвоник, і паротяг, посковзнувшись на мокрих рейках, важко захріп, зашипів білою парою й поволі рушив у степи.

VII

За якусь хвилину, безмежно раді, ми сиділи вдвох з Володею і згадували минуле.

Я зразу ж пізнав його. В'їдливо-тоскне завивання собаки кинуло мої думки до лісу за містом, і я пригадав Володю, який пішов тоді разом з Івасем. До нас підсіли останні товариші, і Володя почав оповідати.

Колеса знову ритмічно танцювали на шпалах, стверджуючи його оповідання. Вони то набирали сили й суворо били об сталеві рейки, то стихали зовсім, ніби прислухалися до тихої розмови мого товариша.

— Ми лишили товаришів за містом і пішли в ліс, з нами був і маленький Івась,— продовжував оповідати, не поспішаючи, Володя.

І в мене перед очима знову промайнуло п'ять комунарів, а серце нервово стиснулось.

— Швидко ми зв'язалися з повстанським загоном тов. Куралеха і в ту ж ніч вирушили на банду.

На світанні ми дійшли до великого лісу. Ще спало все навкруги... Тільки рожевіли на сході легкі, схожі на решетилівські смушки, хмари, та десь, ніби крадучись по шляху, цокав дядьківський віз.

Івась був увесь час бадьорий і веселий.

Банда отамана Ворона, на яку ми вирушили, кочувала в цьому повіті й заважала нашій роботі.

Володя зупинився й уважно глянув на мене, на чомусь затримуючись, а мені хотілося, щоб він зразу ж сказав про Івася.

— Цей куркульський повіт, що мав годувати нашу голодну армію, був під захистом банди. Ні єдиного фунта збіжжя ще ніхто не вивозив з цієї куркульської „республіки“. Ворон був любим гостем у кожного й почував себе тут гетьманом.

Я нетерпляче пересів проти Володі, а він, мов вибачаючись, поспішив:

— Усі бідняки втікли в ліс і були безсилі щось проти нього вдіяти. Не вистачало зброї, хліба, людей...

— Через якийсь час, — продовжував Володя, — ми зібрали людей, дістали зброї і, хоч за спинами в нас були білі, готувалися ввіймати „батька“. Ворон про це знав і зробився дуже обережним.. Треба було неймовірних втрат, щоб піймати цього вовка, але ми порішили — ввіймати, — збільшував темп свого оповідання Володя.

— Ми посилали до його ватаги наших товаришів, та з них ніхто вже більше не повертався до нас і більше не жив, а „батько“ все лишався цілим.

Ми побоювалися навіть, що серед нас є провокатор і що товариші гинули тільки через це, але виявилось, що ми помилялися, що було зовсім не так. Усі, хто попадав до Ворона і не був йому добре відомий, одразу ж потрапляв до колодязя, чи замордовувався на гілляці.

Я несподівано здригнув з такого повідомлення і мені стало навіть соромно.

— Ми нервували. Від бою банда ухилялася й тікала, і спіймати Ворона ставало все тяжче. Комунари сердилися й ладні були не відпочиваючи ловити вовка, не вірили в те, що його неможна спіймати, і тут нам допоміг маленький Івась...

Стомлені біганиною за Вороном, ми пішли на останню офіру. Івась давно вже намагався влитися до отамана і цим допомогти ввіймати його, і ми зрештою погодилися на це.

— Значить він загинув від бандитів? — зідхнув я.

Володя нічого не сказав, тільки якась суворість лягла на його обличчя.

— Нам треба було знищити „батька“. І це завдання взяв на себе Івась... Він був таким непоказним, маленьким білявим хлопчиком, і це допомогло йому пробратися до його вовчого кубла.

Отаман Ворон снував з одного кутка лісу в інший і його ніяк неможна було знайти, саме в цьому й допоміг нам Івась. Ми дістали корів, одягли його пастушком і відправили в ліс на пасовисько. І з того часу ми щодня мали найточніші відомості про Воронів кіш...

Вони вже всі знали Івася й запропонували йому давати відомості про „червоних“. Івась, розуміється, одразу згодився, і за його вказівками „батько“ дійсно завжди знаходив наші сліди...

Я підсунувся ще ближче й щільно притулився до Володі. Хотілося більше чути його, сидіти ближче.

— Одної ночі Івась довідався, що „батько“ лишається в лісі тільки з кількома бандитами, а останні йдуть на село за провіантом. Він кинув у лісі свої корови і, не гаючись ні хвилини, прибіг до штабу. Було вирішено: Івась піде з „доносом“ про червоних до „батька“, щоб не впустити його, а загін

з п'ятидесяти товаришів загнуть коло й зачинають Ворона.

— Лягла ворона ніч,— трохи передихнувши, говорив Володя.

Усі ми уважно слухали.

— Івась пішов до отаманського кубла, а ми почали збиратися на цікаві лови. Було вже коло півночі, коли нас, п'ятдесят добре озброєних товаришів загнули півколо й стали помалу охоплювати бандитське кубло. Ми чекали, щоб Івась устиг дійти до „батька“, і тому не поспішали. Була тепла літня ніч, але було зовсім темно. Важкі чорні хмари поволі сунули по небу й ось-ось збирались розридатися холодним дощем.

У деревах сердито плутався і виривався вітер... Ми тихенько посувалися вперед гущавиною. Івась не повертався — значить він біля „батька“ Потому, коли він почує наше наближення, він має послужити „батькові“ за розвідку.

„Пане отамане, я побіжу подивлюся“, — сміявся Івась, відправляючись до Ворона. Він поклав у торбину з хлібом „бравнінг“ і прохав дозволити йому неодмінно попоштувати грізного „батька“, але ми запротестували. Було б неприпустимо загубити так нашого юного Івася, а до того ж ми хотіли впіймати отамана живим.

Товариші уважно слухали, а мені не вистачало вже сил дочекатися кінця.

— Ми поволі просуваємося, коли раптом з боку в нас щось виразно загуло й стихло. Усі тоді напружено спинилися. Ми знали, що до „батька“ було ще далеко та й гупання доносилося не з того боку. Що б це було? Ми стали і кожний обережно притулювся до дерева...

Крізь важкі хмари виглянув пощерблений місяць і на прогаліні ми побачили гурт лісовиків... Вони поверталися з села, навантажені „провіянтом“,— ми спізналися. У мене забилося серце. Я думав, що справу програно і ми зовсім даремно загубили Івася. Бандити йшли прямо на нас і чекати було нічого.

Я скомандував. Усі хлопці простяглися лавою і стали проти бандитів. Нас швидко помітили, й один з них гулко гримнув із „куцака“

У відповідь нервово затріщали десь три постріли, що долетіли від „батькової“ схованки. „Значить то покінчили з Івасем“,— подумав я тоді.

— Я скомандував огонь,—нервово заговорив Володя,— і бандити пустилися врозтіч, падаючи під нашими кулями.

У стороні „батька“ почувлися ще постріли, і за цим все стихло.

Я здавив у долонях голову. Володя глянув на мене і в очах у нього забігали сльози. Я вже догадувався про Івасів кінець.

— Ми вдарили ще по лісовиках і, поділившись на дві групи, погналися за ними. Я взяв

з собою двадцять п'ять товаришів і бігом рушив до „батьківської“ схованки. Це було зовсім близько...

Добігаємо... Біля землянки лежить розпластана постать. Я нахилиюся, серце моє розривається: думаю про Івася, але раптом вигук:

— Ось Ворон, товариші, сюди!

Труп, що був біля мене, зворухнувся і благаючи простогнав:

— „Води, дайте води мені“...

Я кинув його й побіг до товаришів. У землянці, розпластавши руки, лежав отаман, а біля нього валялося три бравнінгових набої. Я тоді бігом кинувся із землянки.

Поранений ще простогнав і попрохав мене дати йому води. Йому подали, а я кинувся шукати Івася. Вибіг за землянку й отетерів.

Хмари вже позлазили з неба, і місяць освітлював його маленьку, пошматовану постать.

У мене від цих Володіних слів задзвеніло в голові, в нутрі щось раптом одірвалося й впало. Ще щось невідомо тяжке налягло на мене каменем, і я не міг ні слухати, ні говорити, ні навіть зворухнутися.

Володя замовк і всі товариші якусь мить сиділи тихо, не рухаючись.

— У руці Івась міцно здавив свій „бравнінг“, — додав Володя

Я не міг далі дивитися, обернувся й побіг до пораненого бандита, щоб прикінчити його.

Звірем кинувся до нього, але, відчувши його беззахисність, я повернув і безсило впав біля Івасевого трупа.

Товариші мовчали, а мені знову пригадувалося: липнева ніч за містом, далеке нудне завивання собаки і сумний шепіт спілого жита та стогін незаможницьких нив.

Світало

Вітер перестав порошати у вікна холодним дощем, ми під'їжджали до Одеси.

Вранці Володя розказав мені подробиці Івасевої смерті, що дізналися про неї з уст пораненого бандита.

Я вам її переказую :

— Коли вдарив перший вигук бандитського „куцака“, Івась зрозумів, що справу програно, що наші спізналися. Він, вихопивши з торбинки „бравнінг“ і всадивши Воронові три кулі прямо в груди,— став тікати.

Бандити кинулися за ним.

Івась довго одбивався. Він уже був далеко від них і невідомо чому, одстрілюючись од двох, не помітив третього, що забігав йому з правого боку.

(Мене тоді кинуло в жар, я знав, чому бандит забігав Івасеві саме з правого боку).

— Івась поклав останнього й уже збирався бігти до нас, як дужа рука схопила його за праве плече й поволокла до землянки.

— Тут його було й замордовано, бо до землянки біг мій загін,— закінчив своє оповідання Володя.

* * *

Тепер я беру цю дорожку анкети в руки.

Милий образ Івася стає передо мною, а я дивлюся в графу, де моєю рукою виведено — „здоров“.

Мені боляче до нестями, але я знаю, що ми вже перейшли *хребет контр-революції* і спускаємося в долину комунізму...

Я ніжно тисну до себе анкету, цей єдиний документ про Івася, тулю її до себе і мені згадуються ящики з костянтинівським склом, цистерни з бакінською нафтою та за містом п'ять похилих постатів комунарів.

Андрій з напруженням, перемагаючи хвилювання, закінчив короткий переказ і тихо схилився на низьке крісло. В його великих сірих очах брєніли зовсім непрошені, зрадливі сльози і він все одвертав голову, щоб з нас ніхто не побачив цього. Але його повіки одразу затремтіли, тому він підвівся й хутко пішов до вікна.

Ми сиділи мовчки.

Андрій вже кинув вікно і довго ходив по діагоналі моєї кімнати, повагом розкидаючи важкі вдари кроків...

Я сидів і все думав про те, як би пам'ять про прекрасного, відданого Івася схоронити найдовше, і вирішив звернутися до Андрія.

— Я напишу про це,— глухо і, здається, так не до речі вирвалося в мене по довгій мовчанці.

Андрія, очевидно, дуже збентежила ця несподіванка.

— Я хочу, щоб надовго лишилися про нього згадки, про десятки, сотні, тисячі маленьких невідомих Івасів.

Андрій не одповів на це нічого і довго ще ходив по діагоналі й потому, щось вирішивши, рівними кроками підійшов до мене.

— Добре, пиши, але пам'ятай, що все має бути так, як це було. Пам'ятай, що за найменшу неправдивість чи зайву прикрасу, на що дуже ласі молоді письменники, я назавжди забуду наше з тобою товаришування. Щоб так як було,— підтвердив він, знову одійшов і став насеред кімнати. Потому він трохи походив і ще завернувся до мене.

Обидва хлопці мовчки й уважно стежили за нашою розмовою.

— Пам'ятай, що коли буде щось тобою вдумане, як ти кажеш, „для сюжету“, і вписане до оповідання про Івася, я тебе заб'ю, як свого ворога!— І останнє він сказав так твердо й рішуче, що мені страшно стало братися до писання, і я вже готовий був відмовитися, бо ж я добре знав, що Андрій жодного слова не випускає марно.

Але я змовчав, бо не знав, чим можна одповісти на його вимогу.

VIII

Андрій відсвяткував зі мною перше травня і незабаром відїхав у далеке прикордоння, куди його знову було послано на командира окремої червоно-козацької одиниці. Я одразу взявся до оповідання і, коли починав писати, треба сказати правду, багато хвилювався: я добре знав Андрія і так свіжо ще стояло в моїй пам'яті наше прощання.

Перед відїздом ми сиділи в моєму „орлиному гнізді“ й вели довгі розмови про минуле. І коли знову дійшли до оповідання про Івася, і як тільки я заговорив про романтику, про надлюдський героїзм, Андрій, мов опечений, хутко підвівся з крісла й мовчки став проти мене.

Він більше нічого не промовив про Івася. Тільки, прощаючись, Андрій скинув на голову шолом і, застібаючи вже шинелю, твердіш від попереднього додав:

— Да, да.

І за цим „да-да“ я відчув його глибоку любов до Івася й рішучу вимогу до мене.

— Добре, — відповів тоді я йому. І ми розійшлися.

Тепер, переглядаючи це оповідання вдруге, не можу стерпіти, щоб не розповісти про те, що згодом, як воно було вже видрукуване, я зовсім несподівано швидко одержав від Андрія

величезного листа. Він був на восьми сторінках паперу поштового, написаний дрібним почерком із рясним підкресленням головних місць. Лист був для мене надзвичайно цікавий і радісний: Андрій зазначав у ньому багато дрібних хиб, але головне для мене було таке місце:

„Я цілком задоволений, що ти виконав мою вимогу і все написав так, як це було в дійсності. Я дуже радий, що про Івася прочитають тисячі маленьких друзів, і, може, й вони, як Івась, запломеніють жаданням боротьби й дійсно докінчать те, за що загинув він.

Вітання тобі, мій любий. Хай пам'ять про маленького комунара назавжди з'єднає наше товаришування

Живу я добре, книжечку твою передам у полкову бібліотечку.

А н д р і й.

*Проскурів.
Вересень 1924 року“.*

В СНІГАХ

I

З часу, як покинув Терешко південні розлогі степи, минуло вже два роки. Тоді був лютий голод, і, рятуючи життя, хлопчик лишив холодну хату й вийшов у степ. Він не знав, куди треба було йти, але від людей Терешко чув про далеку привітну Полтавщину і йшов туди, не сподіваючись навіть на те, що колись йому доведеться побачити її з веселими хатами й чорним хлібом.

Терешко тікав з дому, бо трое дітей, його старший і менший брати та зовсім маленька сестра, не маючи чого їсти, померли на його очах. Батько ледве дибав, а мати зовсім охляла й не підводилася вже з полу.

Брати його померли одної ночі разом, і, не здужаючи викопати ями й поховати їх за звичаєм, батько спочатку узяв старшого, Оксентія, одніс за хату і спустив у старий льох. Потому також мовчки повернувся, узяв на праве рамено меншого Петра й теж одніс за хату.

Мати лежала на полу й боязко, щоб не побачив того батько, знімала з жовтої обвислої

шкіри її колись вродливого лица великі краплі сліз.

Менша сестра Марійка, тремтячи з усієї сили, продимала замерзлу шибку напільного вікна й стежила, як батько спускав у льох обох братів. Недужа й висхла, як соломинка, вона ледве злізла з полу й на прохання матері принесла їй бурякового квасу. Квас був єдиною поживою, але і йому вже приходив кінець.

Коли батько переступив низький поріг хати й побачив Марійку з глечиком — одняв квас і довго й люто лаяв матір, а дівчинку грубо взяв за суху синю руку й зо-зла шпурнув на піч. Після цього вона заслабла ще дужче.

Минуло два дні, а Марійка все мовчала — не просила у батька квасу і вже не плакала, як було раніше.

Третьої ночі, коли мороз розбивав стіни й пролазив у хату, — Терешко зовсім одубів, лежав біля припічка й ледве здолав злізти на піч. Поночі він там ненароком ступив батькові на руку і той, розгніваний, лаючись і похваляючись, одкинув його в куток. Терешко дуже злякався й мовчки притих, скоцюбившись. Він сидів так довго, і коли батько змовк і, як здалося Терешкові — заснув, він обережно, щоб не розбудити батька й щоб той не почув, став уважно шарити руками навколо. Швидко знайшов старий ліжник, обережно підняв його і радий, що можна хоч трошки зігрітися,

припав до теплої черені. Він лежав так довго й не міг заснути.

Терешко довго слухав, як вітер густо засипав вікна сухим, подібним до пилюги снігом, як на причілку жалібно вив рудий Кадет і часто дряпався в двері, певно гніваючись на хазяйську неухважність і просячи, щоб його пустили погрітися. Терешко лежав і все думав про свого моторного пса, згадував, як він його знайшов на вулиці і як за велику лютість до людей його назвали Кадетом.

На широкому дощаному полу чимсь часто шамотіла мати, та батько важко й часто перекидався під комином.

Терешко вже виразно чув і розумів, що вони обоє давно не спали, і, боячись, що розгніваний батько згадає про нього та прожене з печі, хлопчик поволі й зовсім нечутно одсувався в далекий куток. Відсунувшись до кутка, він умотився й жадібно влип до теплої глини.

Згодом із широкого полу почулося виразніше, ніж спочатку, шамотіння матері й за цим слабкий, ледве чутний голос.

— Степане. Степане, чи ти спиш? Степане...

Батько, очевидно, не спав, чув, що його кликала мати, але довго не озивався, притих зовсім і навіть не перекидався вже з боку на бік.

— Степане, чи ти не чуєш? — ще стогнала мати, й почувалося, що вона була безсила хоч

трохи підвестися, навіть підклавши під себе руки, й сказати щось голосніше.

— Чого ти рипиш? — не витримав таки й гнівно кинув батько.

Але мати на це не розгнівалася, і ніби навіть трохи звеселилася, хоч голос їй був однаково здавлений і немічний, немов то говорив хтось кризь щільні двері чи з глухого підземелля.

— Що ми будемо робити з дітьми, Степане? Ти ж хоч трохи ходиш. Я б домішала туди трошки глинки. Може підвелася б та спекла б їм хліба. Хоч би трошки, Степане.

Батько мовчав, але часто повертався з боку на бік, чи з боку на спину, незадоволено шипів великим носом і все болізно покректував.

— Степане, ти таки спиш? Хунтик може борошна розжився б десь, а я б глинки туди. Було б трошки. Позахлявали ж вони зовсім...

— Дурна ти, бабо! Я й одної пучки не можу дістати його, а ти хунтик,— знову незадоволено обізався з печі батько.

Роздратований він довго мовчав, а мати часто й голосно зідхала і все когось благала про рятунок.

Терешко лежав мовчки. Він напружено здавлював повіки, але скільки не силував себе заснути, — не міг.

— Ти ж, Степане,— з глибокими віддихами продовжувала мати.— Ти ж не кидай, просю

тебе, не кидай мене в льох... Не хочеться на старість до жаб. Попросиш, голубе, людей; може вони таки, хоч для мене, підуть. Я хочу, щоб на кладовищі. Ви якось переживете, а там зародить, як не в нас, то в людей. Було ж, голубе, що ми з тобою й добре жили.— Потому чути було тільки її тихе схлипування та немічне й часте сякання носа.

Мати говорила ще довго. Вона то надовго змовкала, то починала знову. Говорила по-волі, з перервами, з важким віддыхом. Не кваплячись, поволі-поволі, бо не було сили, мати перегортала книгу такого звичайного й немилосердно тяжкого свого життя. Вона довго й принадно згадувала далеку милу молодість, все клопоталася про долю Терешка, а найбільше про маленьку доню Марійку.

Батько все мовчав, певне не хтів зовсім розмовляти, але не витримав і як мати щось довго прохала про Марійку, щоб хоч її підгодувати, він, мов не до матері, сказав:

— Вона вже готова... Ще вчора...

Батько випустив цих кілька слів і знову мовчав, як і раніше. Але ці слова страшним холодом обняли Терешка і владно звели з полу матір. Вона, стогнучи, з риданням і все когось благаючи, довго безпомічно тяглася через широкий піл, потому ухопилася за рубець печі, шкрябнула кілька разів по ньому й таки злізла на його край.

Терешко чув, як вона вся тремтіла, ще когось благала про порятунок і мовчазно, не знати для чого, стягала до себе ліжничок. Потому стомлено сіла до напiчного вiконечка і на слабий свiт передранку Терешко побачив, як раптом її голова впала між сухі, загострені, як дві чепіги, коліна і швидко ї важко затремтіла в риданні.

Він довго дивився на матір, не плакав, як вона, і все думав про Марійку. І йому чомусь здавалося, що батько сказав неправду, що він хотів тільки налякати хвору матір.

„Хіба ж хлопці Оксентій та Петро, а чи я сам, не лежали так цілими днями?“ — подумав Терешко. І щоб переконатися, він обережно виліз з-під ліжника і тихо, щоб не почув того батько, крадучись, переступив через його довгі ноги і нахилився в куток, де лежала Марійка. Він помалу знімав з неї батькову свитину і нетерпляче, чогось лякаючись, намацував її руками. Раптом рука його досягла сестри і зупинилася на м'якій, русій косі, сковзнула по її холодному чолі і Терешкові стало чомусь так терпко і болісно, що він випустив з рук полу свитини, підвівся і важко схилився на комин.

І тоді доранку гірко плакала мати. Вона, не знати чого, все корила батька, а він лаявся ї, розгніваний, не хотів підводитися. І як у вікна стрибнув сірий ранок, він зняв з Марійки

свитину й кудись вирушив, не сказавши до матері й слова.

Терешко довго ходив по сусідах, шукав, хто б погодився однести Марійку до ями, але всі відмовлялися і довелося ховати сестру самому. Він одніс її у льох до хлопців, і, загорнену в нове біленьке ряденце, що його мати звеліла дістати із скрині, поклав її поруч братів.

Потому вони довго чекали батька. І як не повернувся увечері й другого дня—вирішили і сподівалися, що він таки пішов кудись, щоб дістати хліба. Але минув у важкому чеканні довгий, як сто років, тиждень, а батько не вертався. За цим минув ще один тиждень, а його все не було. І з кожним днем мати слабла все більше, і вже допивали останній квас.

Терешко тепер щодня лазив на горище, драв стріху й сидючи біля полу цілими днями вишукував у старих давно, може кілька десятків років тому, обмолочених колосках дрібне зерно. Потому він варив його в малому полив'яному горщаті і протоплював піч. Він сам зовсім не їв зерна, віддавав усе матері і, сподіваючись, що батько вже швидко повернеться з борошном, вони так прожили ще тиждень. За цей час хлопчик перебрав усю новішу покрівлю, тепер здирав уже стару, але в старому околоті зерна було мало, а те, що іноді знаходив, було зіпріле, трюхле й зовсім

цвіле, Тому Терешко вирішив шукати іншої їжі. Він згадав, що на високій бантині в повітчині давно вже висіла стара коняча шкіра. Хлопчик поліз туди, дістав її й, покришивши на дрібні шматки, довго варив. Мати дуже зраділа, їла жадібно та все дякувала Тереня й казала, що після такого доброго обіду вона вже неодмінно підведеться й десь знайде хліба. Але ще вночі мати почала гостро охкати й боляче хапатися за живіт, важко стогнати і знову благати когось про рятунок. Вона так простогнала день, а другій ночі в страшних муках від болів у животі мати сконала.

Терешко довго не кидав хати. Він сидів увесь час біля хворої матері, допомагав їй, розпитував, але як побачив, що вона вмерла, він позбирав свої нечисленні бебехи, назув великі шкарбани, знайшов облізлу, як циганська кобила, батькову шапку й пішов з хати.

Поховати матір Терешко сам не міг, в льох лізти вже було страшно і мати була велика, а до сусід вирішив не йти: однаково ніхто не піде й не допоможе.

Тому він залишив хату, вийшов за село й попрямував, куди потрапить, не питаючись і не думаючи, куди йде. Терешко все хапався йти швидше, але кволі ноги зраджували його: підгиналися, слабли ще дужче й примушували часто зупинятися. Але як тільки він десь пробував присідати,—мерщій поспішав звестися й

тікати далі. Тікати од матері, що лишилася
одинока в холодній хаті-пустці.

Ідучи шляхом, Терешко пригадував її висхлу,
як граблище, високу постать, глибоко впалі очі
й різкі високо зняті, мов у подиві, рівні брови.
Сині з чорним присмагом уста лишилися їй
болісно скривлені і одно повіко показувало си-
нові висушене сумом око. Терешко не міг зу-
стрічатися з ним своїм поглядом і лишатися
в хаті. Матері вже не було, а око стежило за
ним, і благало про щось сина чи докоряло, а
про що, він не міг зрозуміти. Терешко підхо-
див до неї, питав довго, що їй потрібно, гні-
вався на неї, потому довго, благав, схилившись
до грудей, але мати мовчала, і її руки були хо-
лодні й жовті, ніби їх хто навмисно обліпив
крижаним воском.

Він досить швидко видибав за село й по-
вернув праворуч натертим шляхом на Полтав-
щину. Попереду, на скільки сягало його око й
позаду косим шляхом, як чорні похилі паколи,
рябіли на снігу зігнуті постаті. Вони кидали
давно насиджені місця, братів, дітей, батьків
і хапалися втекти од цупких лап голоду, що
вартував на них з кожного кутка, на кожному
кроці.

Терешко йшов сам цілий день, але, стомле-
ний і голодний, він зовсім охляв, не міг іти
вже далі й безсило ліг на шляху. До села, що
боязко визирало голими яворами з яру, лиша-

лося зовсім близько. Він довго лежав, сподівався одпочити й вирушити, але даремно: ноги задубли й зовсім одмовлялися рухатися. Хлопець дуже злякався і хоч довго тримався, але не витримав таки й почав гірко плакати. Він почував, що вже йому не дійти до цього села й отут на полі, в снігу доведеться померти. Згадував матір, лякався тепер її, і маленький і зовсім безсилий ще силував себе йти. Але, як тільки він підводився й ледве ставав на ноги, одразу падав. Тоді він скорився долі, зліг на правий бік і став чекати на інших втікачів. Він так лежав дуже довго, доки нарешті такі ж, як і він, взяли його під руки й довели до села.

Переночувавши на м'якій соломі та в теплій хаті, нагодований синім од буряка борщем, Терешко на ранок трохи оклигав і, вийшовши, вже не кидав своєї валки до самої Полтавщини.

Тут, врятований од смерти, він став наймитувати і хоч з того часу минуло два роки й на південних степах вже не никав ненажерливий голод, та Терешко туди не повертався. Ні батьків, ні братів у нього там не було, а хату ще за голоду люди розтягли на дрова й спалили.

II

Зима довго сіяла холодною мрякою, біла пронизливими вітрами й раптом тихої ночі

розсипалась глибоким снігом. Сніг чепурно загорнув далекий степ, важко наліг на густе гілля струнких ялинок панського парку й зовсім загорнув село. Воно з давніх-давен лежало між двох гір в глибокій вибоїні: літом зелене, як і панський парк, а в сувору зиму зовсім закидане снігом, майже зрівняне з горами.

За селом і попід горами потягся густий аж синій взимку своєю мовчазною стіною великий ліс. Він починається з Полтавщини й простягається далеко на захід до м'якої Білоруси.

Коли немає вітру, тоді в підгірному селі так тихо, що скрізь з кожного подвір'я й на кожній вулиці виразно чути ремигання волів і задоволене пирскання коней та зажурнесо-коріння курей і лемент позбавлених води качок.

Коли ж здіймається вітер, тоді раптом на селі стихає все. Тоді все глухне й тільки чути, як глухо й погрозово реве, мов згряя голодних велетенських звірів, ліс, незадоволено покручує верховіттям і засипає снігом село.

А воно, закутане в солому й очерет, при-нишкає зовсім, і, мов прибитий птах, стуляє дрібні рожеві очі й мертво лежить, широко розпластавши білі крила. Тоді мало хто виходить з хат: вікна міцно обняті дрібними віконцями чи пухнастими околотяними матками, двері, рідко й обережно одхиляючись, хутко та енергійно зачиняються.

Але Терешко не боїться ні холоду, ні вітру. Залізши в повітчину, де стоїть двоє череватих коней, він довго сидить так, згадуючи своє минуле і все щось вирішаючи. З повітчини йому добре видно, як кушпелить над лісом сніг і закидає дерева по саме черево, як ліс все намагається не скоритися вітрові—пручається високим дебелим гіллям і все силкується підняти його йому назустріч. Але розгніваний вітер налягає з більшою силою й за таку непокору бере його за кострубатий чуб і нагинає до самого долу.

Ліс тоді безсило хилиться до села й наче в низькому поклоні благає його про порятунок: тужить і, зігнувшись, вже не силкується підводити голови. Вітер радіє, вибухає з потроєною силою, залітає в повітчину і вже не лащиться, як раніше, сухими з'їдами до Терешкових ніг, а гнівно хапає знадвору сухий сніг і зо-зла кидає ним, мов з лопати.

Терешко обтрушується, перетягає в найдальші кутки круглі ясла та важкі довгасті коробки пузатих низеньких коней і йде до хати.

Завтра треба буде рано вставати. Хазяїн зжене ще до півночі й випхає з хати, щоб працював. Грошей він платить три карбованці на місяць і щодня погрожує прогнати, коли Терешко буде скаржитися тим, хто приходить з району на реєстрацію. Зимом важко знайти

роботу, і тому доводиться більше коритися й мовчати.

Ще хазяїн часто глузує з Терешкових намірів колись вивчитися на агронома і все вихваляється своїм сином, який вже ось п'ять років, як вчиться теж на агронома, та ніяк не вивчиться. Але Терешко на те не потурає.

„Балакай, — думає собі хлопець, — а раз нам було сказано в районі, що тепер і наймитам можна вчитися, — значить вивчуся“

Терешко, ще коли був дома, ходив один рік до школи і трохи вже вмів читати й повагом дряпати пером.

„Підросту трохи, справлю короткий козушок, галіфе, як у того, що в районі за комсомольського начальника, шапку й неодмінно поїду в місто. Усі ж чисто казали, що Ленінова влада тільки за бідних стоїть, і наймити будуть учитися“

Терешко знав, що цьому правда, бо торік, коли його старий хазяїн захарлав його зароблене й ніяк не хотів віддавати, з району написали в місто, а місто присудило заплатити. Тоді Терешко їздив разом з своїм хазяїном. Довго чекали судді, а потому Терешка багато питали про життя, а він все відповідав. Питали і його хазяїна; він намагався зберегти, але його впіймали на цьому й одразу постановили сплатити зароблене.

„Значить, все правда,— думав хлопчик, — і я таки буду вчитися в городі“ Він одчинив сінешні двері, пильно обтрусив старим деркачем великі й довгі аж за коліно чоботи й пішов до хати.

Опівночі вітер стих. Стомлений довгим стогоном ліс задоволено змовк і радо привітався з низенькими хатками, чисто забуркованими снігом. Вони саме починали прокидатися й весело блимали маленькими рожевими плямами сивих од морозу вікон.

— Терешку, Терешку, вставати вже пора.

Хазяїн важко злазить із полу й починає, як ведмідь, топтатися по соломі, весь час про щось бубонячи й голосно спльовуючи.

Терешко швидко підхоплюється, за одну хвилину одягається і вже на подвір'ї. І ця цілковита тиша, що панує навколо, ледве вловний в сизій ночі ліс і прищулені димарі хаток — піддають йому сили й бадьорять наймита. Він одшукує велику дерев'яну лопатку й надовго нахиляється, прочищаючи товсту повсть легкого снігу.

Навколо поволі стає все прозоріше. Уже он чіткіше вимальовується ліс, і на сході все помітніше блякне хмурне небо. Воно густо вкрите важкими сивими хмарами. Хмари все пухнуть і здається ось-ось упадуть на самий ліс і важко притиснуть груди низьких гір.

Навколо спить ще все. Хіба заготовить десь у стайні голодна кобила, чи іноді з пересердя на ледарів - господарів промерзло забухикає старий пес.

Згодом поволі починає розвиднятися. Впоравшись трохи із снігом, Терешко лагодиться подавати худобі.

З вулиці через густий тин знову починає кушпелити снігом. Спочатку несміливо, поволі так, ніби граючись, але за кілька хвилин все стало, як і вчора. Вітер одпочив за ніч і тепер хижо стрибав гнівний і пронизливий. Сніг сипався з густих насуплених брів хмар, вилітав з-за тину, знімався із землі й танцював з вітром якийсь божевільний танок.

Упоравшись з худобою, Терешко знову взявся до лопати й увесь зарився в снігу.

Спить Калашникове подвір'я, тільки Терешко, мов купа снігу, поволі просувається од хати до воріт, потому до колодязя,—прочищає стежку. Ось він вже дійшов краю і втомлено став. Спершись на лопату, він важко розгинав зомлілу спину і, похилий і непорушний, слухав, як із степу налітав вітер, хапав і кидав снігом. Брав невидимими руками високого журавля і гнув його аж до землі. Журавель пручався, сердито й боляче рипів дерев'яними зубами й не хотів коритися зухвалому вітрові.

Розвиднилося зовсім.

Сміливо та якось непривітно скрипнули сі-нешні двері, і на подвір'я вийшов хазяїн. Він одразу підняв високий комір кожуха і, склавши хрестом руки, пішов оглядати, чи гаразд усе зроблено.

А вітер не вщухав. Він все збільшувався, переймав наймита, завертав назад чи бив у стіну, надимав пухирями широкі в холошах штани й немилосердно торсав ними, силкуючись розірвати.

Не закінчивши, Терешко залишив чистити сніг. Він узяв великі, як дві півкулі, в'язані з мотузків носилки й, закинувши їх на плечі, поволі посунув до клуні. Наймит не звертав уваги на сердитого хазяїна і все думав про минулу неділю. Він тоді ходив на збори в район. З далекого міста приїздив доповідач і довго й зовсім зрозуміло розповідав про те, як тяжко колись жилося робітникам, як вони боролися з панами та царями. Згадував про тюрми, заслання до холодного Сибіру та ще про щось багато, з чого Терешко зрозумів не все.

Але найбільше подобалося йому те, як промовець оповідав про селян. Як вони палили поміщиків, забирали їхню землю й проганяли геть їх самих. Після доповіді всі пішли до комсомольського клубу, і там комсомольський начальник довго закликав, щоб наймити записувалися до Комсомолу. Їх було багато, і

Грицько, що служив у старого Кульбаби, перший підняв високо руку й сказав, що хоче записатися. За ним ще хтось записався, а потому їх за це ще хвалив комсомольський начальник. Його всі звали „товариш секретар“ і після його промови всі дуже щось вигукували й захоплено плескали в долоні.

Терешкові хотілося теж тоді підвестися з ослону й сказати, щоб записали і його, але, як тільки він наважувався, одразу ж чогось лякався і спинявся. Серце його стрибало, як несамовите, дуже боліло, а язик сох і був, як повстаний,— ні повернути, ні заговорити ним.

Терешко повертав до кошари, навантажений копицею сіна, а Калашник все ходив з чогось незадоволений і голосно та завзято лаявся.

— Чого ти снігу не поодкидав?—недобре зустрів він Терешка.

Наймит спустив додолу великі повні носилки й незрозуміло дивився на свого господаря.

— У кошарі по черево, тут пройти ніде, що це таке?—лаявся старий Калашник.

Терешко здивовано здвигнув плечима й виразним рухом показав хазяїнові, що він зробив уже дуже багато.

— Та ти мені не вказуй, не вчи мене,— гнівно гукнув хазяїн на його докази і загрожуючи потряс двозубими вилами.

Терешко важко скинув на плечі рептух сіна й мовчки поніс його до кошари.

Розгніваний такою поведінкою наймита, Калашник, мов осатанілий, випереджаючи Терешка, вскочив до кошари, вирвав у нього з рук рептух і грубо одіпхнув хлопця до хвіртки.

— Геть з двору! Тепер вашого брата скільки хочеш. Старцюго нещасний! Я тебе з двору, як собаку

Терешко довго слухав лайку мовчки, але коли Калашник не спинявся і вже намагався потягти його мішалкою, він не стримався і щось одповів. Хазяїн скипів ще дужче й раптом кинувся до наймита.

— Руки короткі,— вискочив Терешко за хвіртку й почав уже глузувати з хазяїна.

— А за роботу я тепер не буду мовчати. Буду робити, як і всі, а не день і ніч. Піду і все розкажу про вас. Було б так не стращати мене та не хвалитися.

— А, так ти ще й огризатися. Ну, будеш ти сьогодні снідати...

— Налякали чим. Мені однаково,— одповів спокійно наймит.

Обіпершись об хвіртку, він тепер байдуже слухав хазяйські докори й був дуже задоволений, що хазяїн ні з того, ні з сього сам взявся поратися біля худоби.

— Ледащо... Тільки їсти та одіж рвати, а до роботи тобі ліньки,— наступав Калашник.

— Я не лінуюся. Нам казали, щоб ми робили по вісім годин, з ранку до полудня, а я день і ніч.

— Вісім годин?!— злякано чи розгнівано протяг Калашник.— Та я тобі за вісім годин і їсти не дам, не то що платити. Знайшов дурня. Вісім годин...

— Наплатили вже,— огризнувся Терешко.

— А що ж? А що ж тобі, по червінцю в день? Іч, персона яка. Може в кансимол ще записати? Бач, чого він забажав. Персона..

— Я вже тепер знаю, куди треба їхати,— застержливо нагадав йому про щось наймит.

Але не встиг Терешко закінчити й слова, як Калашник шпурнув носилки і лютий вибіг з кошари.

— Не приходь же, сукин ти сину, і в хату. Не ходи до нас, коли судом став похвалитися на мене. Та це мене, чесного хазяїна? На мене?

— Не прийду, мені й тут добре...

— Щоб мені було все пороблено, чуеш?

Терешко нічого не одповів. Калашник махнув рукою й зо-зла, мов вони були всьому виною, дуже хряпнув дверима і розлютований пішов до хати.

Двері гримнули сумно, і біля порога опала й розсипалася біла глина.

III

Уже два дні, як Терешко не ходив до хати й не розмовляв із хазяїном. Він гнівався, цілими днями банітував наймита поганими словами,

але Терешко мовчав, так нібито говорилося зовсім не до нього, й не розгинався від праці.

Короткий зимовий день, з рання й до пізнього вечора він вештався на подвір'ї з кошари до клуні, з клуні до колодязя, в хлів, у льох. Скрізь никала його маленька, мовчазна, зігнута постать і скрізь находив він роботу.

Упоравшись по господарству, Терешко по довгу чекав у кошарі, доки маленька хазяйська доня, рудоволоса Оксана з косичками, як два мишачих хвостики, потай від батька приносила йому хліба. Одержавши обід і вечерю разом, він половину з'їдав одразу, а другу лищав на сніданок, а щоб хліб не змерзався, Терешко обгортав його онучею і глибоко заривав у яшну полову.

Калашник тепер не спав ночі. Він довго не лягав звечора і завжди виходив на подвір'я ще досвіта, боячись чи вартуючи Терешка. Але ще раніше починав працювати наймит і лягав вже тоді, коли напевне знав, що хазяїн давно заснув.

Калашник погрожував йому, лаяв сусіду за те, що той пускав Терешка до себе ночувати, але був безсилий чимсь дошкулити йому і швидко почав скорятися.

Третього дня надвечір хазяїн довго ходив біля Терешка мовчки, все певно збираючись щось сказати й нарешті таки наважився. Він підійшов до наймита й зовсім лагідно, як не

говорив вже давно, почав розмову про господарство, а за цим вже обережно заговорив і про те, що немає вже чого поневірятися по чужих людях, треба приходити додому.

— Ми ж тобі, як рідні. Чого ж ти третій день не йдеш у хату?

Він говорив довго й уважно, все умовляючи його. Потому ще радився з наймитом про те, як краще годувати коні, зовсім розм'як і під кінець вже аж просив Терешка не гніватися на нього, старого, що може тільки ненароком вихопився проти нього з лихим словом.

Після розмови Терешко охоче пообіцяв йому прийти до хати, але як настав вечір, до нього як і було умовлено, забіг сусіда-комсомолец, кутковий організатор Павло, і вони разом пішли до клубу.

Калашник довго чекав на Терешка, виходив кілька разів на подвір'я, гукав його, двічі обійшов усю обору, пильно обдивляючись, але наймита не було.

— Ну й кляте собаче хлоп'я,— вимовив він трохи незадоволено й гуркнув засувом.— Тепер хоч і прийдеш, то не відчиню вже,— долетів із-за дверей його суворий голос.

Хлопці прийшли до клубу й ледве туди проштовхалися крізь густий натовп молоді. Попереду просувався присадкуватий куторг Павло, а за ним, ніяково й обережно ступаючи, йшов Терешко. Він цупко тримався, не помічаючи

того й сам, за Павлову спину, подивно розглядав на всі боки й певно боявся відстати якось і загубитися в натовпі.

У залі, біля низького кону й між ослонів, метушилися комсомольці й довго закликали, щоб усі сіли.

Коли заля здушено стихла й очі всіх було звернено на кін, з-за лантушаної ширми поважно вийшов той, що в комсомолі за начальника і що його всі кличуть — „товариш секретар“. Він підкреслено зупинився, заклав одну руку в кешеню, прокашлявся й пильно обвів очима залю і всіх присутніх.

З вузького правого простінку, що виступав поміж сірою лантушаною ширмою й другою стіною, на залю спокійно дивився, примруживши очі, Ленін, а з другого, увесь пірнувши в сиву бороду, Карло Маркс. Далі на стіні перекошено висів великий портрет з вусами, як бивні мамута, Буденного та з кутка несміливо висів Луначарський.

Товариш секретар поволі зрушив з місця, виразно прокашлявся й рівно заходив по краю сцени. За цим махнув правою рукою й голосно заговорив. Він все трохи одходив од лівого кону і одразу ж повертався на своє місце, так ніби його було припнуто короткою невидимою мотузкою.

Спочатку він говорив запально й незрозуміло, часто екав, запинався, дуже вимахував

руками, голосно кричав і виразними рухами погрожував усім буржуям. Потому поволі став стихати і слова його виходили простішими і всім зрозумілими.

Слухаючи промовця, Терешко увесь перекинувся в старий далекий Петербург, де на широких вулицях у холодний січневий день було розстріляно невинних робітників. Він уважно слухав, нічого не помічав навколо себе і тільки сумно й тихо звучали слова доповідача та над усе, на всю залю, іскрилися до Терешка привітні очі Леніна.

Товариш секретар говорив дуже довго; почувалося, що він вже пробував кілька разів закінчувати й нарешті таки скінчив. У залі одразу всі мовчки й трохи урочисто піднялися, щоб вшанувати пам'ять тих, хто загинув дев'ятого січня. За цим дуже плескали в долоні й доповідач голосно виголосив:

— Товариші, перерва на п'ять хвилин, потім концерт та наша інсценізація.

Заля одразу загула повніше й весело й ще нетерплячіше заплескала в долоні.

Тоді, як водиться, всі чекали на концерт не п'ять хвилин, а добру годину, але це пусте.

Терешко турбувався, щоб уже йти додому, але його все заспокоював наймитський кутковий організатор Павло. Він обіцяв заступитися перед Калашником і часто бігав підганяти товаришів, щоб швидше починали.

Але ось тривожно й довго закалатав дрібний дзвоник і до залі враз набилося глядачів більше, ніж було спочатку.

Як знову загарчала й неприємно засвистіла лантушана ширма, першим вийшов „товариш секретар“ і заграв на балабайці жалібного марша і після цього ще запропонував вшанувати пам'ять.

Другим несміливо вийшов маленький русявий завполіт комсомольського осередку. Він прочитав два вірші, а потому ще щось співав, акомпануючи на гітарі.

За ним вийшов гурток стомлених довгим чеканням школярів і на диво всім вони разом і дружно почали гуртову деклямацію.

— Риємо, риємо, риємо
Землю, неначе кроти...—

вдарило на глядачів десятком бадьорих голосів. Коли ж вони скінчили, вся зала зворушено затряслася, і діти, вдоволені, пішли.

Потому на кін вийшов маленький, як жучок, комсомолец і, манірно закинувши великого чуба, коротко розповів про те, що цього вірша написав український поет Василь Чумак, розстріляний денікінцями. Хтось голосно гукнув, щоб промовець прочитав свої вірші, і він, не чекаючи на дальші запрошення, витяг з кешені засмальцьованого зошита і довго й не вмійучи читав їх.

Терешко уважно слухав, силував себе хоч щось зрозуміти, але так і не зрозумів нічого.

За цим вже почалася інсценізація. Товариш секретар одягся в довгу попівську мантию і, вийшовши перед своїх товаришів з хрестом і кадилом, тонким і улесливим голосом запрошував їх іти до царя. Вони надто голосно гукали — „підемо, підемо“, і всі вирушили за товаришем секретарем. За цим швидко з глибини кону почулися раптові дужі постріли. Їдкий дим заповнив усю залю й боляче та дратівливо тиснув горлянку. На кін полохливо вибігали комсомольці й падали, удаючи поранених.

Терешко сидів, не ворушачись. Він і тепер не бачив і не чув нічого. Думки все десь вітали в далекому незнайомому Петербурзі, і над усю залю слався перед ним примружений, ласкавий зір Леніна.

Після інсценізації, склавши рупором долоні, піп Гапон оголосив, що все скінчилося, і густий натовп почав давитися в дверях.

Терешка запрошували ще лишитися на комсомольські збори, але наймит поспішав додому й, пообіцявши неодмінно прийти ще, хапливо пішов додому. Він був дуже вдоволений з усього, що чув і бачив, і вирішив уже неодмінно щонеділі ходити до клубу й записатися, як йому радив Павло, до лікнепу.

На сході небо зовсім уже зблідло і на город дядьки густо скрипіли грубими розвальнями.

Терешко поспішав, боячись, щоб Калашник не вийшов до роботи першим та щоб не прогнав його, як часто похвалявся, бо роботу знайти було важко, а до того ж, познайомившись із комсомольцями, йому не хотілося тепер переходити кудись до іншого села.

Коли Терешко підходив до села, вже зовсім розвиднялося. Здаля рівною стіною, як і завжди, синів старий ліс, укритий легким димом морозу й ще рідко де над низькими димарями білих в снігах хаток клубився молочний дим.

Хати стояли непорушні й, мов казкові діди-морози, весело й викликаючи попихкували люльками просто морозові в лице й дратували його своїм цілковитим спокоєм.

Терешко хвилювався. Йти було ще далеченько, а час був дуже пізній. Він зняв кожуха і, скинувши його на плечі, лишився в одній піддяганці: так було легше й він немилосердно наліг на ноги. І хоч хвилювався він, боявся і знав, що хазяїн розгнівається дуже, та не корив себе й не шкодував, що пішов до клубу.

Тепер він уже знав, з чого починати: спочатку піде вчитися, буде ходити вечорами, а там може й до комсомолу приймуть. Через якийсь там рік навчиться добре грамоти й неодмінно таки буде агрономом.

„Аджеж Сидоренка Петра, що служив у Бондаря, послали, — пошлють і мене“

І, обгорнений щасливими мріями, Терешко й сам не помітив, як дійшов до Калашникового двору й тільки тут опам'ятався.

Він підійшов до високого тину, знайшов у ньому більшу шпарину й боязко заглянув на подвір'я. Двері до сіней були зачинені, біля порога, зібравшись калачиком, спав Рудько, і на подвір'ї було тихо, немов на кладовищі.

„Хіба він ще спить“,— здивувався Терешко й, не вірячи собі, хутенько пішов, щоб заглянути в кошару. Але й у ній, як і на всій вулиці, все ще спало, і тільки ледве чутно ремигала стара, німецької породи, корова та іноді з хліва долітав ситий стогін свині.

Терешко зрадів, хотів уже було йти до воріт, але, вирішивши, що так буде трохи небезпечно, повернув і взявся за паколи високого тину. Спробував раз зідратися, але не зумів, кинувся вдруге—теж посковзнувся. Тоді він хутко скинув кожуха, перекинув його в загороду і, плюнувши в долоні, враз перекинувся й важко гупнув на мерзлі кізяки. Не встиг він ще й підвестися та потерти боляче забите коліно, як з-під повітки почувлися кроки, а за ним густий незадоволений бас Калашника.

— Ти чого тут через тини лазиш? Що тобі вже воріт немає?

— Я більше не буду, дядечку,— вирвалося ненароком у Терешка, бо він того сказати не

хотів. Слова вилетіли якось самі, певно від такої несподіванки.

— Я більше не буду,—повторив Терешко, оглядаючи кожуха й лівою рукою тримаючись за розбите до крові коліно.

— Це ж як воно, хлопче, де ти був оце?— заглядаючи Терешкові в лице, трохи пом'якшено спитав хазяїн.

Терешко не хотів говорити, але примушений другим запитанням і настирливим поглядом Калашника нехотя одмовив.

— Ходили з Павлом у клуб.

— А, кансимолу захотілося? Огрономом хочеш бути... Чув, чув, як ти Павлові про мене хвалився...

— Хвалитися, я нічого не хвалився,—справедливо одповів Терешко,—а Петро Сидоренків теж з наймитів, а його ж послали вчитися, — одповів наймит.

Але за цим одразу змовк і мерщій ухопився за вила.

Він почував свою, хоч і невеличку, провину, що сьогодні прийшов пізніше звичайного в кошару і хотів неодмінно її загладити.

— А ти ж знаєш, що мій Іваник вчиться п'ятий рік, многозначно почав хазяїн. (Розмова про сина, який учився в городі, йому завжди була за найлюбішу і про що б не йшла мова і з ким би він не розпочав її, він закінчував про Іваника). На цей раз господар говорить

поважно й довго, згадував, як його син ходив ще до школи, як Іваник неділями й на святах разом із старим батюшкою правив у церкві. Як він одягав ясно-золотий стихар і з великою свічкою виходив з олтаря насеред церкви. Іваник тримав одною рукою свічку, а другою перекидав велику в золоті книгу, а батюшка голосно й повчаючи читав. Калашник говорив про це дуже довго й закінчив так:

— Ото було да, а що ти? Ти не пройшов учення, ти, можна сказати, ще як той кабак. Ти тільки не гнівайся, Терешку, я так люб'я тебе. Тільки дуже жалко, що ти забрав собі дурне в голову. З хама не буде пана,— давно сказано. Який таки з тебе буде огроном? Це дурне, хлопче.

Терешко, що все мовчки скидав на велику кучу мерзлі кізяки, поставив перед себе вила й тихо, спочатку несміливо, заговорив до хазяїна:

— А знаєте, дядьку Платоне, про що колись оце казали на зборах райбатрацтва?

— А що ж там казали? Хто там такий міг сказати?— зацікавлено й разом з цим трохи зневажливо озвався Калашник.

— Приїздив з города, з округи й казав: товариш Ленін наказав, що нам свої спеці потрібні, вроді, як з пролетаристів. Робочих, селян, а найпаче, казав він, щоб із наймитів, які на селі.— За цим Терешко змовк, потому подивився на похмурого хазяїна і ще, ніби

виправдуючись перед незадоволеним Калашником, додав:

— Вроді, як так він казав. Усе чисто так, — підтвердив хлопець.

— Дурний ти, Терешку, дурних і слухаєш, — пожурив його хазяїн. — Я ж тобі вже казав, що Іваник мій так на що вже гострий хлопець. Ти знаєш, він у Кубучі состоїть і сам протоколи чисто всіх засідань пише, а казав, що з цього діла не вийде. Не так ваші голови стоять. Вам до граблів, до вил, а то діло панське, не ваше діло.

— А Ленін же казав, щоб пролетарські специ, і щоб із наймитів, — з наївним здивуванням чи запитанням протяг Терешко. Він трохи похмурився, плюнув у долоні і знову наліг на вила.

— Е, що там ваш Ленін, — незадоволено протяг хазяїн і змовк. Він постояв трохи, витер носа, підтяг довгу ліву халяву, озирнувся навколо й тоді вже додав тихіше:

— Не бачити вже вам Леніна... Хто зна, може він був і добрий чоловік, та вже не видужувать йому. З такої хвороби ніхто ще не видужував. Іваник, як приїздив на Різдво, то читав і роз'ясняв мені чисто все, — і за цим Калашник вже змовк.

Скрутивши велику цигарку, Калашник припалив її і, пихкаючи сивим димом, повагом пішов із кошари.

Терешко кинув вичищати загороду й довго дивився вслід хазяїнові. Він стежив, як Калашник, не поспішаючи, переставляв ногу за ногою, як він часто й голосно спльовував, часто та глибоко одкашлюючись.

Терешко не брав важких вил і тривожно думав про те, про що тількищо оповідав хазяїн. Думав і не йняв віри, не міг повірити, бо тільки вчора ж у клубі читали й пояснювали лікарський бюлетень та повідомлення про те, що Ленін уже їздив на полювання.

— Бреше, куркуляка. Чисто все бреше,— уважно подумавши, не голосно вимовив Терешко. І задоволений з такого рішення, з полегкістю продовжував працю. Коли ж він на хвилину розгинався, щоб відпочити,— липкий мороз пролазив через тисячі йому одному відомих шляхів і примушував Терешка не баритися й не стояти. Але, втомившись, наймит таки припиняв роботу і спершись на тин, чомусь сумно вдивлявся в снігову далечінь степів, що простяглися праворуч за ліс і тонули десь за далеким обрієм, у глибоких снігах республіки.

IV

З неба, що, як забруджене рядно, низько звисло до землі глибоким черевом, одривається сніг і чепурно вкриває оголені стежки пухнастим простирадлом. Сніг падає поволі, кружляє

в повітрі, завертає вгору, густо летить у бік, але, стомившись, сніжинки починають тремтіти, як руки старого діда, перекидатися й безсило падати донизу.

У повітрі цілковита тиша, і на снігу сердито поскрипує мороз. Він позадимав вікна товстим шаром сніжаної криги, старанно причепурив дерева в довгі й легкі білі сукні, майстерно виліплені з лапатої паморозі.

Дерева стоять рівні й непорушні, як великий загін юних фізкультурників, що очікують гасла на виконання якихось величних і поважних вправ.

Розвиднилося зовсім.

Терешко упорався в загороді і вийшов до воріт.

Вулицею між високих стін снігу, що зовсім зрівняв тини, довгою смужкою тяглися одні за одними навантажені дровами сани й передні з них вже ховалися за густим рогом лісу. За ними поспішали господарі, похукували у великі рукавиці й підганяли білих у пухнастій паморозі коней. Вони тільки іноді перекидалися короткими словами й густо попихували білим димом цигарок.

Десь збоку спочатку рівно й розмірено захекав паровий млин. Потому він то дихав важко, то стомлено сапав, то зовсім притихав, ніби засипав, чи раптом одсувався далеко за село.

Ще молодий кутковий організатор Павло, що жив тут через вулицю, неприємно нервово рипіз старим журавлем, пораючись по господарству, та десь голосно через вулицю ляялися дві голосистих баби.

Терешко стояв мовчки. Похилившись на низькі ворота, він пригадував розмову з Калашником, одкидав його твердження про незлічиму хворобу Леніна, будував пляни про своє навчання і ввесь час правою рукою вертів приколений на пазусі маленький жетон.

Він обережно одгортав полу кожущини й, заглядаючи на груди, подовгу милувався з нього, думав про вчорашній вечір і був зовсім певний, що через рік Терешко Лозина буде вже неодмінно вчитися на робфаці.

— Інакше нащо б вони мені дарували Леніна, — цілком впевнено говорив наймит і, обмірковуючи так, він непомітно для себе вертів у руках маленький жетон. Йому було приємно, що той, кого всі називають „товариш секретар“, що з великим чубом і з полотняним ящичком під пахвою, куди він складає книжки й папери, — учора підійшов до нього й просто сказав:

— Товаришу Лозина, на оце тобі на пам'ять товариша Леніна. Носи й ходи до нашого клубу.

По цьому він дружно поляпав Терешка по плечі, а після смуглявий кутковий організатор

Павло довго розповідав йому про товарища секретаря й закінчив так:

— Він хоч і приїжджий, але парень свій у доску. З ним хоч куди. Усе він знає і всього вміє.

— То ж люди бувають,— заздро вимовив Терешку й не встиг докінчити думки, як з порога розлігся Оксанчин голос:

— Терешку, йди вже снідати..

Вона ще раз гукнула, й, коли хлопець обернувся, щоб іти, — поспішно хряпнула дверима й сховалася в глибоких сінях.

Ідучи до хати, Терешко весь час думав про те, чи показувати хазяїнові Леніна, чи одразу сховати його.

Аджеж коли в хаті скинути кожуха, тоді його видно буде зовсім, і Калашник неодмінно причепиться. Обмірковуючи, Терешко якийсь час вагався, вирішаючи, чи не краще буде дійсно сховати його в кешеню. А може зовсім не піти в хату? Але ховати Леніна в забруджену кешеню він ніяк не хотів, але не хотів також бути й без сніданку.

— Що ж робити? — вертівся він біля порога вагаючись. Далі він щось раптом вирішив, махнув рішуче рукою й притьмом увійшов до сіней.

У хаті Терешко спокійно зняв кожуха й, не вагаючись, сів до столика.

Наймит озирався, часто незвичайно поглядав на хазяїна, мацав кілька разів на грудях, ніби

пробуючи, чи є жетон, але всі мовчали й ніби не помічали ніяких змін.

Терешкові навіть стало прикро. Він хапцем посьорбав юшки, з'їв шматок засмаженої на соломі перепічки й, підвівшись, не пішов, як завжди, до порога, а сів біля столу.

Хазяїни кінчали сніданок. Батько за щось корив хазяйку, а вона гнівно заперечувала й густо торохтіла словами.

Вовтузилися біля столика діти, виразно шкрябали дерев'яними ложками об миску, голосно сьорбаючи юшку і ще голосніше підшморгуючи застуженими носами.

Терешко ще посидів трохи й, дуже невдоволений з чогось, почав збиратися. Він без потреби пройшов кілька разів по хаті, заглянув у вікно, повертівся біля мисника й тоді вже надів кожушину й кудлату, як Рудьків хвіст, овечу шапку.

— Злагодиш сани, Терешку. Завтра поїдемо в город.

Терешко кивнув хазяїнові головою на знак згоди й мовчки дістав з-під печі вовняні рукавиці.

— Гнідою будемо їхати? — запитав наймит.

Хазяїн невиразно щось муркнув і, щось зачувши, нетерпляче кинувся до вікна.

— Чого вони біжать? — вигукнув він здивовано й трохи схвильовано.

— Диви, диви!

Калашник миттю кинув вікно й, ухопивши шапку, раптом одчинив двері.

У хату вдарило тривожним дзвоном і сумним стогоном млинарського гудка.

— Чого вони? Яке це нещастя на нас? — захвилювався він й побіг до жердки.

Двері лишилися трохи відчиненими, і в хаті виразно було чути, як довго й густо били на сполох.

— Може церкву обкрадено? Терешку, ходім швидше, — й вони обидва вибігли на вулицю.

Дзвони не вщухали, гув тоскно млинарський гудок і шляхом усе бігли кудись люди.

— Когось обікрали. Дивись, тут хлопці на вулицях.

— Та чого їм усім бігти до тої сільради? — заклопотано крутився й гнівався десятихатник.

— Терешку, бери вила та ставай тут, — гукнув він. — Щось тут є!

Терешко миттю ухопив вила й став на перехреснім шляху, пильнуючи обох кінців.

— Ну, що воно за напасть? Що воно й хто воно на нас? — побивався старий Калашник і тривожно бігав від хати до воріт.

А дзвони все били густіше, тривожніше та так тужно й довго тяг млинарський гудок, що Терешкові зовсім не стоялося. Він швидко кинув свою варту й простягся до воріт, тут залишив свої вила і швидко побіг за людьми.

— Куди ж ти тікаєш, щеня, — визвірився на нього десятихатник. — Треба тут дивитися, наймит ти нещасний. Вернись мені зараз, — гнівно гукнув Омелько.

— Та нікого мені не пропускати. Стоп! стоп! — зупинив він сани.

— Ану ставай! — гукнув Омелько до їздця.

— Кого там пограбовано? Та це ти, Сидоре, а я й не пізнав. Що там таке в Сільраді? Чого воно дзвонять?

— Ленін умер, — коротко сказав Сидір і чомусь похнюпився.

До нього одразу підбіг Омелько й, не вірячи, здивований і вражений, сердито вихопився:

— Що ти сказав, Сидоре?

— Ленін умер, — викинув він із саней дві важких слові тим самим тоном і знову чомусь похнюпився.

Терешко, що неподалеку стояв, прислухаючись, і все чув, раптом зворухнувся, підбіг до самих саней і, трохи нахилившись до Сидора, погрозив вилами:

— Я вас тут Не брешіть!

Але він швидко опам'ятався, притих і знову, не вірячи своїм і його словам, зовсім нишком спитав:

— Що ви сказали, дядьку? Ви пошуткували з нами?

Сидора з саньми швидко обгорнув великий натовп цікавих, який все одштовхував Терешка.

Але він ніби не помічав нікого, не відходив од саней і, не дочекавшись відповіді, ще спитав

— Та хіба ти не чув, дурню! Ленін умер,— аж вигукнув Сидір до настирливого Терешка і знову похилився.

Наймит незрозуміло і трохи вороже подивився на Сидора і, зустрівшись поглядом з Калашником, що теж прийшов сюди, виразно й незадоволено вимовив:

— Він бреше.

За цим Терешко рішуче кинув вила й швидко пішов від саней.

Калашник підняв їх і, скинувши на плечі, пішов додому. Він наліг на ноги й швидко нагнав похилу постать наймита.

— Що, не я тобі казав, дурню? Тепер знатимеш, що мій Іваник ніколи на світі не брехав ще. Як в око ліпить. Як сказав, так і сталося.

— А Сидір збрехав,— одповів йому Терешко, поспішаючи й намагаючись лишитися наодинці з собою.

— Ленін, учора казали, їздив на полювання. Він не вмер. Брешуть вони,— боляче й трохи хвилюючись витяг хлопець і швидко побіг до куткового організатора.

Але Павла він дома не застав і тому швидко повернувся ще схвильованіший і дразливіший.

— От тобі й вивчився на спеца,—якось особливо співчутливо чи насмішкувато зустрів його на воротях хазяїн.

— Вивчуся... Вони брешуть, брешуть,—повторював він це слово так, ніби інших не знав, чи зовсім не вмів їх вимовити.

Терешко поникав недовго на подвір'ї, збігав у хату, і знову повернувся до воріт. Він борювався з тривожною думкою, одкидав її й не вірив тому, про що сказав Сидір.

Але вулицею, як і раніше, люди поспішали до сільради, тужно гув гудок і часто били на сполох. І все це родило тяжкі думки й швидко збільшувало його неспокій.

— Хіба ж тому правда? Ні, це не так,—заперечував він свої думки, виходив на шлях в напрямі до сільради, дивився, наче силувався щось там побачити. Ще бігав до Павла, хапався за роботу і знову кидав, і знову біг до воріт.

Дехто, дійшовши до сільради, повертав уже назад, і Терешко бачив, як вони тихо і обережно оповідали про щось зустрічним.

„Вони всі обдурують мене... Я знаю... Ленін не може вмерти... Треба самому“ ..—гарячково вирішив наймит.

Але й це рішення не могло заспокоїти його. Тому він кинув подвір'я й миттю понісся до сільської ради.

Терешко й не зчувся, як пробіг три довгих версти, і навіть не помітив комсомольського

куткового організатора, що кликав його, коли Терешко перебігав останню вулицю. Біг засапаний і спітнілий просто через майдан до високого ганку сільської ради.

З дверей часто виходили з похилими, непокритими головами селяни й мовчазні лишали ганок. Інші, теж мовчазні й похмурі, щільно товпилися біля високої стіни й примушували себе підняти похилі голови.

На стіні було розіпнуто великого білого папірця, з якого визирали чорні непривітні літери:

„О 6 годині й 50 хвилин в Горках біля Москви вмер Ленін“. Підпис голови Окрвиконкому й секретаря паркому.

Терешко зійшов на ганок, проштовхався крізь натовп до стіни й довго читав, силуючись зрозуміти це повідомлення.

— Це тут написали,— вимовив він голосно. — Брешуть вони. Усі брешуть, я знаю...

На нього незадоволено озиралися селяни і знову журили непокриті голови. Селяни стояли мовчки і з кожного засмаженого морозом обличчя виразно спадав біль та почуття якоїсь непізнаної вини.

— Не вгляділи,— сказав хтось важко й щиро зідхнув.

— Писар це сам придумав,— твердо вирішив Терешко, важко сходячи з ганку й ще раз озирнувшись на білий папір.

— Дурень,— хтось незадоволено й роздратовано відповів йому на це і вколов хлопця у саме серце.

„Я все визнаю... Сам дізнаюся... Швидше в город“,— спалахнув він одразу, і, вже не обмірковуючи й не зупиняючись, збіг з останніх східців й простягся на сніжаний шлях.

V

Стурбований з такої новини і не ймучи їй віри, Терешко йшов, чимраз більш поспішаючись, не озираючись і боячись хоч на хвилинку десь затриматися. Він швидко поминув широкий з церквою, як журавель, вигін, пройшов повз велику з рудої цегли школу й хутко пірнув у вузький провулок.

Дійшовши його кінця, наймит миттю перехопився через скошений перелаз, перебіг невеличке подвір'я і, обігнувши сільську кооперативну крамницю, він вже знову простував вулицею.

Поспішаючи за село, Терешко неспокійно думав про те, щоб не запізнитися, щоб хоч на полудень, але дійти таки в місто і обов'язково дізнатися.

І щодалі відходив наймит до центру села, то спокійнішими і зовсім безлюдними ставали сільські вулиці. Це заспокоювало Терешка й ще більше переконувало його в тому, що те

важке була неправда, що його й людей сьогодні обдурено.

„Це ж з ними вже не перший раз“, — промовив наголос хлопець. І, згадавши про те, що так траплялося вже не раз, тільки в інших справах, він настільки упевнився в цій брехні, що ладний був уже кинути думку про місто й повернути додому.

„Завтра ж з хазяїном поїду“, — нерішуче зупинився й завагався наймит.

„Йти, чи ні?“ — нерішуче думав Терешко. Він озирався назад і ніяк не міг вирішити.

„А що, як завтра Калашник не поїде?“ Він ще якусь хвилину стояв кінець села, борючись з цими думками і, згадавши про сільраду, про тужний млинарський гудок і про наліплена телеграму, рвучко ступив наперед і подався шляхом до лісу.

До міста Терешко мав пройти тридцять кілометрів з гаком, а короткий зимовий день не чекав на нього, і рожеве сонце підбилося вже до раннього снідання.

„Сьогодні неодмінно дійти до міста, дізнатися про все й одразу ж повернутися додому“, — вирішив хлопець і що було сили наліг на ноги.

Він швидко дійшов до лісу й, трохи змінивши кроку, — йшов там трохи повільніше.

На думку чомусь яскраво спало те, як він тікав цим шляхом від голоду. Два роки тому,

ледве живий, Терешко взяв цей шлях уперше і довго змушено відпочивав саме отут-ось під товстим дубом. Тоді так хотілося їсти; треба було йти, але йти він не міг. На ногах позди-малися великі водянки, і вони гостро різали й пекли вогнем. Тому йти Терешко не здолав, і йому доводилося лізти коліньми. Це саме звідци, від цього великого лісу до самого села він довго й важко повз коліньми. І тільки край села взяли Терешка до хати, зняли мокре від талого снігу лахміття, вилікували ноги й тоді вже пустили.

Наймит полохко озирнувся й, ніби лякаю-чись минулого, зміряв цей простір на око. Він швидко зупинився, важко зідхнув і повер-нув у ліс.

Ліс стояв трохи похмурий, непорушний і величний. У ньому було так тихо, що кожне шаркання Терешкової ноги, чи крик птаха, віддавалося сотнею найрізноманітніших звуків і пливло десь далеко за ліс, у степи.

Терешко швидко знайшов, якої йому було потрібно гілляки, наліг на неї, зломив і, міцно скрутивши її, одірвав від прикорня. Старанно обчухрав дрібне гілля та висхле листя, чепурно одломив з другого боку й тепер мав доброго костура.

За лісом, розірваними на велику далечінь хатами далеко простягся хутір Покотилівка. Терешко добре знав, які там собаки, й

готувався зустрітися з ними цілком озброєним.

Скинувши костура на праве плече й високо над лобом піднявши кострубату шапку, він наближався до хуторів.

*

Калашник довго й нетерпляче чекав наймита. Він знову суворо лаявся, розпитував людей, що поверталися від сільради, чи не бачили вони там Терешка й погрожував прогнати його з двору, „як стару собаку“

Упоравшись на подвір'ї, він таки не витримав і сам пішов до сільради.

Але, як тільки вийшов за двір, зустрів сусіду і той йому з сміхом і жартами оповів, що божевільний Терешко нічому не вірить і подався сам у город, щоб дізнатися, чи цьому правда.

— У город йому. Чи ти бачив такого дурня? Ні, таки справді сказився мій хлопець. Як затявся: буду га й буду вчитися. Ленін сказав, що з нас спеці. Та щодня, щогодини,— скаржився Калашник високому з бородою, як мітла, сусіді.

— А ти не знаєш, що з такими робити? — ніби здивовано спитав сусіда.— Що ж, ти йому служиш, чи він тобі? Знайшов пана.

— Та вже годі. Минеться йому,— погрозився хазяїн.— Хоч знаєш, Пилипе, він таки

добрий робітник. Воно мале, в харчі багато не затагне, а до роботи, як комаха. У десять разів більше від себе тягне. Та день і ніч, день і ніч...

— Ну то, конешно, діло воно твоє і тобі може видніше, та тільки дивись, щоб він тобі не наробив чого... Такі до добра не доводять. Учитесь йому.. Чи-ба який вчений задався...

За цим сусіда голосно харкнув й, одвернувшись від Калашника, поважно сплюнув на бік.

— Ти, Платоне, ирода годуєш, он воно що... Я чув, що він давно вже з цим Павлом водиться. Хіба ти не знаєш, що вони під різдво витворяли...— Сусіда надто довго мовчав, крутив цигарку, запитливо поглядав на Калашника і, хоч той певно чекав ще на щось,— більше не сказав нічого.

— Ти, Пилипе Омеляновичу, правду кажеш: ирод нестеметно він. Хочеш вже прогнати його... Я пробував це не раз. Лагодишся, думаєш, рішиш уже, а воно тиць і стало. Як зачарований. Те або те, а він ні гу-гу, все про навчання щось верзе, своєї та й своєї, одне слово — ка-зна-що, а не людина. Сміття чисте.

Калашник сердито одірвав від вуса льодинку й зо-зла, ніби в цьому був виною теж Терешко, ударив нею об тин.

— Це так, це так, судідо,— підтвердив Пилип Омелянович і, злегка піднявши шапку,

задоволено й поважно попрощався з Калашником.

-- Гляди ж, сусідо, ти сам вже добре розкусив його,— вимовив він останні слова і за цим повагом пішов далі.

Калашник, якийсь час стояв, щось уважно розмірковуючи, креслив на снігу гострим залізним зубком великих вил якісь нескладні визерунки і, певно щось вирішивши, твердо вдарив вилами в землю й теж повагом, думаючи про „першого на селі хазяїна“ Пилипа Омеляновича, пішов на подвір'я.

* *
*

Трохи одпочивши в знайомого дядька на хуторі, Терешко напнув свого старого кожуха й знову вирушив у путь.

День уже помітно вклякав, і зі сходу ледве вловними тінями непомітно, широко простягався вечір. За ним десь за лісом уже синіла ніч і похвалялася дужим морозом. Треба було поспішати, і Терешко це знав.

На шляху було холодно й безлюдно.

Тільки іноді проїжджало кілька широких розвалень - саней, хутко пробігав заляканий пес чи полохкий заєць, що, наблизившись до шляху, та, побачивши людину, прудко тікав у сніги.

Не минуло й двох годин, як, переваливши високу гору, над рівною білявою степів, Терешко побачив високі димарі міста.

„Заводи“, — подумав наймит і ще більше наліг на обважнілі ноги. В голову знову в'язли думки про минуле. Він згадував батька, голод, стару матір, що лишилася на полу, і маленьку Марійку. Ще пригадувалося Терешкові попереднє життя, теж убоге й важке, але хоч іноді з радістю. Батько приходив із заводу і, здіймаючи з руки кошика, тепло говорив:

— На тобі, Тереню, це од зайчика...

Хліб узимку був холодний, навіть іноді мерзлий, але чомусь такий смачний. Терешко брав хліб, поділяв його на шматки й роздавав усім. Марійці він давав найбільше, бо вона завжди, як тільки діставала від матері цукерку чи грудочку цукру, давала шматочок і Тереневі. Вона довго не вміла вимовити літери „р“ і чудно так говорила.

— Телень, на й тобі цуколу.

Терешко пригадав її вимову й посміхнувся. Він ще довго згадував минуле й тільки іноді, ніби пригадавши щось, раптом і полохко кидався, ішов швидше, але враз стихався і знову йшов, як і спочатку. Згадував минуле, перебирав усе найтяжче, так, ніби хотів чимсь задушити тривогу, яка з наближенням до міста все зростала.

Але ось шлях потроху все зводиться вгору, за цим низько падає, загинається ліворуч і вже рівно пішов до залізниці. Вона помітно випнулася в гору блискучими од морозу рівними

рейками й десь далеко застряла в густому передмісті.

Терешко підходить до залізниці й поволі зменшує кроки. Думки про те страшне й може неминуче зовсім опанували ним, проїняли всю його істоту, сповнили його тривогою й надією. Він озирається навколо, пильно вглядається в робітниче передмістя, але скрізь тихо й безлюдно. Це помітно непокоїть наймита й підганяє його йти швидше.

Терешко доходить високого залізничого висипу, минає вартову будку й, нервуючись, все наближається до передмістя. Назустріч йому виїздять двоє селянських саней і з перших хтось голосно гукає.

— Терешку, куди ти? Їдьмо додому. Чуєш? Тю, побіг несамовитий! — гукать він до другого.

— Ого - го - гов, — гукать другий. — Тере - е - шку!..

Терешко злякано зупиняється й, упізнавши сусід, ще швидше рушає до міста.

„Що, коли вони скажуть? Що, коли правда, що Леніна немає, що Ленін вмер?“ — тривожаться наймитські думки й хутко несуть його вперед.

— Та що з ним? — зупинивши коня, питає другий.

— І правда, сказився хлопець. Диви, диви, як побіг.

— Та це, мабуть, вже і з цим судиться. Ти ж чув. У них там щодня ціла катавасія. Наймит в одну душу учитися, а Платін терпить. Він уже двічі в комсомол ходив, а Платін на те ні гу-гу.

— Н-но! Рушай, Гнате, хай їм обом! Не наше діло,— і, цвьохнувши батогом, задній з них зручніше вмовстився і змовк.

Коні легко трухикали шляхом і нетерпляче одмахувалися хвостами на хазяйський батіг.

Але вже ось і кінець колії. Спереду від Терешка низенькі робітничі будинки і збоку, поgrimуючи рейками, попихкує поїзд. Він ніби все прискорює ходу й надривно кричить хрипко та довго.

Терешко хутко збігає з колії й зупиняється.

Він міцно влип очима в паротяга й не може їх одірвати.

„Хіба цьому правда? Хіба ж правда?“ — важко й недовірливо б'ють думки, а очі пнуться за поїздом услід червоно-чорному прапорові і швидко стомлюються.

„Чи ж правда? Чи ж правда?“ — загускла голова єдиною думкою. Вона важко стиснула груди й витиснула всі інші.

Але Терешко цьому не вірить. Він перемагає свої хвилювання, одкидає тількищо припущену думку і з новими надіями й сподіваннями швидко ховається в густих вулицях міста.

VI

На вузьких вулицях старого міста урочисто-скорботне мовчання.

Люди безперервно, як різноманітна лінія паса, йдуть у напрямі до центру міста. Вони не хапаються, пливуть похмурі, але не суворі, німі всі. Їх лиця глибоко зосереджені й кроки обережні. Здається, що вони тільки ось зараз зрозуміли увесь зміст втрати, всю відповідальність перед прийдешнім і несуть тягар свій покійно й обережно, щоб десь не звихнутися, щоб донести його до кінця.

З неба густо сипеться лапаний сніг і товсто застилає вулиці.

Мороз враз підхоплює його, однімає у вітра й суворо притискує до землі.

Сніг непокірно рипить білим беззубим ротом, але, притиснений тисячами людських ніг, кориться своїй долі й, поскрипівши якийсь час, змовкає.

Над густим натовпом низько хиляться жалібні прапори. На них налітає вітер, міцно хапає за кінці й тоді над колонами виразно чути сумне тріпотіння прапорів. Воно нагадує трепіт крил тяжко пораненого птаха й обнімає сумом.

Терешко йшов швидко. На заміських вулицях він зустрічав усе більше людей, і всі вони були якісь чудні, незвичайні. Вони теж ішли в напрямі до центру, тільки ніхто з них не по-

спішав, як Терешко, і кожний був сповнений чимсь одним, суцільним, міцним.

Ще пройдено одну вулицю, і на великому, чотирикутному майдані Терешко вже бачить двоповерхове приміщення Окружного Виконавчого Комітету Рад. На майдан з усіх боків сходяться процесії й мовчазні, з похилими в жалобі прапорами, густо шикуються в лави. Вони поволі посуваються в напрямі до Окрвиконкому й помітно зменшують площу великого майдану.

— Значить, правда, — з болем вимовляє наймит.

— Правда, правда, — повторює він сумно й дуже стомлений ледве плентає до Окрвиконкому.

„Тут торік я судився, — пригадує Терешко. — Не хотів віддавати... Присудили все до копійки“. І короткі, як хвилі вітру, спогади викликають ще більший неспокій, більшу тугу.

Терешко яскраво бачить перед себе велику залю. За столом, що вкритий червоним сукном, проворного, коротконогого суддю у великих окулярах. Поруч — двох його товаришів.

З боку їх стояв Терешків хазяїн, який не хотів сплачувати грошей за наймитство, та із стіни мовчки дивився великий, великий Ленін. Він поглядав на всіх рівно, спокійно й тільки, коли зустрічався з його поглядом Терешко, тоді Ленін всміхався. Терешко це зовсім добре

пам'ятає. Ленін, справді, всміхався й ніби поти-хеньку казав до нього:

„Не бійся, Терешку. Тепер право наше. Віддасть він твоє зароблене, віддасть до копійочки“.

— Так і вийшло,— несподівано голосно вимовив наймит і раптом зупинився перед широкими сходами.

Він тільки тепер опам'ятався й стояв серед понурих людей розгублений і нещасний.

З майдану вже підступав натовп до самого будинку, і Терешко яскраво бачив чорні прапори й похмурі обличчя людей. У багатьох місцях, над рівними колонами, легко гойдалися чорні прапори, з виразними білими літерами й портретами Леніна.

Наймит довго стояв, не знаючи, що робити й куди тепер уже йти. Він трохи недовірливо чи із захованою зненавистю оглядав людей, що густо й невинно виходили і входили до Окрвиконкому, і не рушав з місця, так, наче когось тут пильно очікував.

Далі не витримав, зрушив з місця й швидко, трохи похитуючись, пішов на майдан. Він боявся взнати правду, дізнатися про те, чому зібралося так багато людей, але там він бачив багато портретів Леніна, обведених чорним, і бажав швидше переконатися.

Терешко все йшов поволі і, як став зближатися з натовпом, він ще зменшив кроку й за цим сумно звів голову. Тихо й ніким

непомічений він підійшов до лав і приєднався до мовчазних у жалобі колон.

„Правда значить цьому правда.. Значить то була правда“,— неслися, як вихор, думки, потому вони раптом зупинялися й кам'яніли. Терешко хотів підвести голову й не міг. Щось важке, як земля, як передчасна смерть, давило його до снігу і владно клонило голову.

Десь сумно загойдалися звуки, і жалібний марш тихо обгорнув журую мовчазний натовп. Звуки краяли серце й ніби поволі остужували в жилах кров.

Колони стояли без шапок, похилі і все такі ж мовчазні. І як стихла сумна оркестра зовсім,— Терешко так яскраво відчув глибоку безодню. Усі надії й щасливі сподівання кудись раптом і всі разом зникли. Тепер він тільки й відчував глибокий біль за Леніна, тяжку втому, напружені працею руки, шкарубкий чужий кожушок на плечах і драні хазяйські шкарбани.

„Куди тепер мені,— важко думав Терешко.— Усе це не моє... Наймит, доки буду й жити“,— тривожилася його мала голова й хилилася все нижче.

Знизу десь знову знялися жалібні звуки й щільно в єдиній думці об'єднали натовп. За цим колони легко загойдалися, боляче скрипнув непокірний сніг, і всі рушили вперед.

Терешко підвів голову, і його стомлені очі зупинилися на чорному плякаті.

„Смерть вождя і учителя Володимира Ільча Леніна“, — прочитав він. Подивився кудись на бік. Швидко заблимав повіками, стримуючи сльози, знову зупинив погляд на плякаті й ще раз прочитав.

Натовп поволі рухався. До одної оркестри приєднувалася друга, за нею третя. Вони з'єднували колону з колоною, рамено з раменом, заливали сумом місто й пливли далеко в степ, в сніги.

Терешко вихопився наперед, потому хутко зупинився, трохи підвів одну руку, силуючись чомусь ухопити себе за чоло, і не впав, а поволі сів біля ґанку. Над ним сумно розпластилися великі чорні крила прапори й легко загойдалися на вітрі. Вони рівно витяглися чорними крилами вниз і забилися у важкому трепеті.

Обличчя наймитове враз стало яскраво жовте, очі лишилися широко розплющені й верхня губа неприродно скривилася, вона все легко здіймалася й боляче дрижала.

Вітер лопотів прапорами, як осіннім листом, і плутався в густих телеграфних дротах. Вони виразно вели в мертвій тиші якусь сумну мелодію й ніби разом з колонами гірко вимовляли:

„Ленін умер. Умер Ленін“. — Обережно брали ці тривожні слова й сумно несли далеко, в глухі степи молоді республіки.

Як підвели Терешка,—питали, чи він не змерз, чи не з голоду? Хтось приніс йому кухоль води і два великих бублики.

Терешко жадібно напився, а бублика тільки раз укусив і поклав до кешені. Його уважно питали, чому він не хоче їсти, а він мовчав. Великі і ясні, як живосрібні, сльози швидко викочувалися в нього з-під дрижачих повік і хутко котилися додолу.

— Чого ти плачеш? Змерз, хлопчику? Змерз? — ласкаво допигувалася якась дівчина. Вона взяла Терешка за руку й хотіла кудись одвести.

— Я не піду,— промовив наймит і заплакав дужче. Навколо їх уже зібрався натовп, і він лякав і непокоїв Терешка. Тому він швидко змовк, утерся виразно засмальцьованим рукавом кожущини й вийшов із мовчазного кола. Він обійшов одну колону й, силкуючись бути не поміченим, приєднався до другої.

Оркестри вже мовчали, і натовп все щільніше обступав великий будинок Окрвиконкому.

На балконі з'явилося кілька чоловіків й за цим швидко почулися промови.

Усі говорили коротко, слова виривалися з болем, і, як важкі грудки землі, вони падали в натовп. А він стояв покірний, широкий і мовчазний з пониклими в жалобі головами.

Терешко слухав промовців, бачив, як вони, закінчивши промовляти, поспішно й не так, як

всі люди, виходили з дверей, про щось розмовляли внизу і знову повагом входили в будинок.

Він непорушно стояв, як і всі, і тільки уважно слухав тих, хто промовляв з балькону. Похмурий, з виразом безнадійно-тяжким, Терешко стояв, як мертвий. Але ось враз його обличчя ожило, зайнялося попереднім життям, і увесь він якось аж потягся до високого балькону.

На балькон вийшов на коротких ногах той самий суддя й, задираючи через високе перило голову, почав промову.

Терешко весь онімів, застиг, як стигне на морозі вода, й боявся пропустити хоч одне слово.

Товариш суддя говорив більше, ніж попередні промовці, і все звертався до робітників.

Він розповідав про перші роки революції, про боротьбу з багатіями, з куркулями. Розповів, як було тяжко поранено Леніна вісімнадцятого року, і під кінець запально кинув заклик:

— Товариші робітники, нам треба виконати все, що сказав товариш Ленін. Ми тепер будемо гуртом, усі разом!— І за цим швидко одійшов.

„Значить, і для наймитів робитимуть усе, що велів Ленін“,— думав Терешко. Думки непевно плуталися, виривалися і знову верталися до промовців.

З балькону ще довго промовляли. Виходили робітники, селяни, молодь і всі говорили про одно: закликали до праці й обіцяли перед всіма зробити все, що заповів Ленін.

Терешко уважно слухав, і поволі й непомітно десь зникла його безнадія.

Але ось, закінчив останній промовець, за ним коротко знявся і знову завмер жалібний марш і в тужній жалобі схилюлися прапори.

— У цю хвилину хоронять тов. Леніна,— надривно важко долетіло з балькону. І тоді все змовкло й ще нижче схилюлося до землі.

У повітрі знов важко загойдався жалібний марш, із станції долетіли тривожні гудки сирен та ще із-за міста сумне гукання прощальних гармат.

У натовпі почулися глухі ридання й густі схлипування.

І як минуло п'ять хвилин цієї гнітючої тиші, колони легко хитнулися й з головами непокритими й похилими поволі потекли з майдану.

Прапори боляче лопотіли на вітрі і зникали за широким чотирикутником міського майдану.

Терешко ще довго стояв біля приміщення Окрвиконкому й чекав на товариша суддю. Але, не дочекавшись, він рушив і теж швидко заховався в синіх сутінках вулиць старого міста.

Терешко швидко поминув останній робітничий квартал і вийшов у білий степ.

— За ніч треба неодмінно дійти. Інакше Калашник прожене,—думав він, трохи побоюючись останнього і все поспішаючи. Стомлені ноги підгиналися в колінах, як підрубані, й благали про відпочинок, але Терешко не сідав.

„Не запізнитися прийти, щоб і не бачив хазяїн“—турбувався він про одно і все налягав на ноги.

Згори на шлях густо сипав дрібним зеленявим промінням холодний місяць та вітер, що віяв з міста, наганяв наймита й на легких крилах приносив струни жалю. Але Терешко йшов швидко і вже не плакав.

Він міряв кілометр за кілометром, не зупиняючись і не спочиваючи, і на світанку дійшов до густого лісу.

Терешко підходив до села. Він зійшов на останню гору й, переваливши її, полегшено зідхнув.

З підгір'я вже яскраво виднілися Млини, ліворуч від них стояла мертва стіна чорного лісу, а з-за гори помітно рожевів широкий край зимового неба. За кілька часу, Терешко зайшов на мертве в передранковому сні Калашникове подвір'я й одразу ж попрямував до кошари.

Він узяв великий рептух і поволі, одпочиваючи тепер від подорожі, посунув до клуні.

*

І знову день за днем і довгі ночі працював Терешко, не розгинаючи спини. Він став зовсім тихий, мовчазний і зосереджений й працював уважно, без спочинку.

Калашник полаяв його за самовольство перший день, лаяв другий, а далі, бачачи, що наймит добре з усім справляється й працює ще більше, ніж раніш,— змовк.

Минув тиждень. Терешко все працював, а ввечері, коли хазяїни вже лягали спати, тоді він ішов до смуглявого куткового організатора, товариша Павла.

З ним вони довго вистоювали в теплій стайні, і тут Терешко вислухав не одну лекцію про завдання КаеСеМ. Потому ще Терешко ходив до клубу, але завжди повертався вчасно, і, щоб не гнівити хазяїна, пильнував годити йому в роботі.

Одної неділі Терешко одпросився в хазяїна й коли до нього зайшов Павло, вони обое пішли до клубу. Там було, як завжди, не зовсім чепурно й досить холодно. У залі сиділи, чекаючи на початок зборів, комсомольці, та із стіни, в чорній лиштві, привітно посміхався Ленін. Незабаром прийшов комсомольський „товариш секретар“ і, про щось пошепотівшись із товаришами, одкрив засідання бюро й разом загальні збори осередку.

Терешко притулився в далекому кутку залі й уважно слухав, про що говорили комсомольці. Він дивувався на їх сперечання, думав про свою заяву й дуже хвилювався.

Вони довго й завзято сперечалися, старанно доводили один одному й хвилювалися, з чого Терешко розумів не все. Найдовше й найголосніше говорив „товариш секретар“ і все вимахував довгими руками. Потому все проголосували разом, і „товариш секретар“ оголосив про поточні справи.

Тоді маленький патлатий завполіт підвівся з місця й узяв до рук якийсь папір, лагодячись прочитати. Вираз у нього був серйозний, але було видно, що він силою стримував щирий сміх.

Терешко впізнав у руках завполіта свою заяву, і серце йому затьохкало швидко й боляче. Він крутнувся на місці, хотів встати і щось промовити, шукав очима Павла й не знав, що йому діяти.

— Увага, товариші,— промовив вже зовсім серйозно завполіт і почав читати.

„До Млинівського осередку Касеме.

Товариші осередок. Я чистий пролетарист і всим стою за пролетарію. Тільки у вас жизнь, а скрізь притіснення я, товариші осередок, не можу так далі жити, хтось должен загинути, або куркуль мій, або пролетарист, но я за те, щоб куркуль, він експлоататор і скритий гад

і тільки прикидається, що він новий. Я саму правду пишу вам, товариші комсомол“

У залі було так тихо, що, коли завполіт перегорнув на другий бік заяву, вона голосно шаркнула й зовсім знервувала Терешка.

Він помітно зблід і, ухопившись двома руками за стільця, увесь тремтів. Чомусь було так страшно й соромно за написане. Він кидався, корив себе за те, що не попрохав, щоб за нього написав заяву Павло. Терешко з тривогою думав про те, що, „товариш секретар“, який так красномовно й подовгу завжди говорить, ось підведеться й суворо скаже: „нам таких заяв не треба“

Але „товариш секретар“ спокійно сидів і уважно розглядав якісь папери.

Прокашлявшись, завполіт доходив вже кінця заяви:

„Я ще дуже хочу записатися в комсомол, у вас тут всяке просвіщеніє, а я сам желаю й не могу. Жить мені хочеться страх як, так він же, Калашник значить, наступив на мою жисть“.

У другому кутку залі хтось, не стримавшись, заразливо чмихнув, і Терешко увесь здригнув і боязко зігнувся.

„Товариш секретар“ суворо стукнув чимсь об стіл і хутко підвівся.

Терешко ще більше згорнувся й думаючи, що „товариш секретар“ гнівається на нього, ладний

вже був схопитися з місця і щосили тікати із залі.

— До порядку, товариші,— наказав суворо секретар і по цьому все стихло.

Терешко розправився й швидко заспокоївся зовсім.

„Так я, так що, як зацитувати у вас, товариші осередок, прошу, як по личному моменту і жду, які будуть од вас розпорядження. Просить вас Терешко Лозина“

Чубатий завполіт дочитав заяву й поважно сів.

Після цього комсомольці задавали запитання, і Терешко докладно відповідав, заявляючи за кожним разом про своє бажання бути членом комсомолу.

Він швидко одійшов від переляку зовсім, повеселів і говорив спокійно й розумно.

— Годі,— запропонував хтось.

Збори не розпитували вже його більше, й Терешко спокійно сидів поруч із смуглявим куторгом, товаришем Павлом.

— Хто „за“?— спитав „товариш секретар“. За цим, як водиться, питав хто „проти“, хто „втримався“ і на задоволення всіх він голосно вимовив:

— Одноголосно.

У залі заплескали в долоні й виразно загуркали лавами, уможовчуючи їх для глядачів.

За п'ять хвилин згодом, загримований під неможливого для виконання ролі з п'єси, „то-

вариш секретар“ говорив до повної вщерть залі про роковини Червоної Армії та про завдання молоді.

Заля гучно плескала в долоні й нетерпляче вимагала— починати виставу.

В ЖОВТНЕВУ НІЧ

I

Сьогодні день одпочинку.

Я йду до музею історії юнацького руху. Уважно, відділ за відділом проціджую очима, перевертаю в голові сторінки славної історії комуністичної спілки молоді. Тут розкладено фотографії, відозви, перші газети часу військового комунізму, зброю, багато іншого.

Зразу ж у першій кімнаті на очі кидається обріз, а на ньому чітко вирізано: „За комунізм“. На сірому папері кілька рядків (вирізка з газети), що коротко з'ясовують, чому саме цей обріз попав сюди. Я зацікавлююся й не витримую — переступаю музейні закони — „не трогать руками“, беру, перевертаю його й читаю на другому боці — „До загину“. І тоді обріз, цей символ бандитського часу, символ смерти відданих салдат революції, навіває смертельну жагу боротьби й родить непереможне бажання продовжувати справу тих, хто поліг у боротьбі. Чітке і ясне гасло: „За комунізм! До загину!“, що вирізане гливкою рукою комсомольця, — лягає глибоко, западає в мій розум

і серце й будить упертість первісної людини — боротися до страти життя.

Цей обріз приковує мою увагу, і я довго стою замислений, згадуючи, як умирали ці юні герої.

Потому йду далі,— на очі падає жалібна комсомольська газета. Нахиляю голову — читаю. Міцно виведені літери оповідають коротку історію п'яти.

Кожний рядок переносить мене в минуле 19 року, коли робітничка кляса та незаможне селянство боролися з численними ворогами. Яскраво, мов бачу зараз їх, встають пожежні села, пролітає тривожний шепіт минулого, і мені чомусь здається, що стою я біля майстерні домовин.

У моїй пам'яті постають одна за одною ці п'ять дівчаток і серед них Валя — маленька голубоока дівчина, така завжди жива й бадьора. Я ніби й зараз відчуваю її дзвінкий сміх і бачу її великі живі очі. Я уявляю її так добре, й цілком переконаний, що ось-ось почую її сміх.

Пригадую: закінчивши засідання, ми іноді йшли з нею до Дніпра.

Далеко за містом. Навколо тихо, тільки широко ходить легкий степовій та м'яко шелестить під ногами трава.

Ми сідали на березі. Збоку блимало тривожними ліхтарями місто, а перед нами круж-

ляли, завертаючи, то знов виправляючись, тікаючи в невідому далину, Дніпрові хвилі.

На березі десь плакала немовлям чайка та ще пищали тоненько кулики. Тоді здавалося, що біля нас немає міста, що навколо безкрає зоряне небо і синій степ.

Валя брала мою руку, клала собі на коліна й, здавалось, завмирала в якомусь урочистому мовчанні. Що вона думала тоді? Сумувала чомусь, чи може раділа з того мовчання, що так міцно облягало нас на березі.

Я теж мовчав, а обоє ми знали: швидко вже доведеться прощатися з цим тривожним спокоєм, прощатися з Дніпром.

У місті білі. Ми готувалися до повстання, і я вже цілий місяць працював з нею разом. Мене незабаром мав одкликати Ревком.

Я не був сином села, бо давно полюбив громохке місто, хоч часто сумував за солодким спокоєм степу. Цей спокій любила і Валя, і в передчутті грози ми спочивали ранковим сном на тій Дніпровій кручі.

— Ти вже швидко від'їдеш,— говорила тихо Валя, і її м'який голос падав на моє хворе серце й боляче ранив його.

Але я тоді не думав про себе.

— Ти хочеш поїхати зо мною?— питав я.

Валя, розуміється, хотіла бути на фронті, але вона пам'ятала: у місті немає ні одного партійця; всі виїхали, коли сюди вступили білі.

Вона одна з кількома комсомольцями мала провадити всю підпільну роботу. Вона не могла й не хотіла покинути підпілля, повного суворості відповідальності й щохвилинної небезпеки. І здається, з кожним днем Валя росла в розумінні цих своїх обов'язків та ролі, бо її великі очі гострішали, а на лобі їй лягли виразні смуги упертості.

— Я не поїду, Павле! Я зостанусь тут, доки переможемо! Мені ж неможна,— усміхалася вона.

Я знав, що вона скаже саме так, і тільки хитнув тихо головою, повернувся й глянув на воду.

Вона, як і раніше, текла, тихо кружляла у за водах, а потім, вирвавшись, випрямлялася, і зникала невідомо десь далеко. І з цими хвилями, здається, текли й зникали мої думи.

Із степу знову долітали сумні квиління чайки та на узбережжі пищали кулики.

Ми мовчали. Я повними легенями вбирив серпневу ніч і стежив, як білясту блакить глибокого неба перепорювали іскристі зорі. Це було в серпні, на межі прощання з літом.

Валя тихо підвелася, стала на коліна й швидко нахилилася через плече. Вона знала, що ми більше не будемо на кручі й сьогодні Валя прощалася з нею.

— Ходім вже,— хвилюючись промовила вона, випустивши мою голову, й дуже засоромилась.

— Ходім,— відповів я, але з місця не рушив.

Я відчував, як радісна теплінь життя розходилася по всьому тілі, наливала серце, розум і м'язи й виривалася наверх. Мені хотілося тоді крикнути радістю першої людини - дикуна, але я чогось теж соромився.

— Ходім! Ходім, ледащо!— засмикала мене Валя.

Я швидко скочив і взяв Валіну руку. Тоді яскраво відчував: зоряну ніч, п'янючі пахощі степу, гарячі подихи Валі та дику радість первісної людини. Я відчував ще: свою могутність, юність Валі та несміливі доторки її гарячої щоки.

Над вухом дзизнув, як пересторога, комар. Я посміхнувся: пригадав, що Валя завжди порівнювала їх з білоармійцями.

Повітря прорізав сполоханий птах, і знову було тихо,

На сході лягали вже рожеві пасма, а Дніпро кутався в густий туман. Надходив ранок і будив місто й степ, кликав працюючих до життя, а на ньому лежав денікінський нагай, тюрма та невимовна туга сполоханих сіл.

І яким дорогим, яким рідним здається тепер те далеке минуле! Якою радістю наливається серце, коли на розум спадає хоч незначна подія із спільної праці. Вона будить далеке

минуле, постає маленькими рисочками й кличе до нової боротьби.

Але мій розум опановує інша подія. У моїй пам'яті постає велична історія п'яти в жовтневу ніч за містом.

II

Пригадую: прощався з товаришами, прощався з Валею.

Ревком наказав прибути негайно, і я мав від'їхати на фронт.

Мені дістали товариші селянське вбрання, і я, одягшись, вийшов.

Думки мої вже снували вільно за містом і тільки трохи хвилювала й непокоїла одна: документи про стан організації повстання були захovanі добре, але чи зможу їх донести куди потрібно? Чи пройду непомічений за місто? Тільки б за місто, а там... Та на вагання немає часу, я залишаю приміщення й вихожу на вулицю.

Минув кілька вулиць. Зустрічав багато військових, але вони були заклопотані своїми справами, я своїми.

Ішов байдуже, посвистуючи, з чудакуватим обличчям, і зустрічні білі не звертали на мене уваги; але ось раптом й зовсім несподівано почулося:

— Руки ввєрх!

Я спинився, неприродно, вайлувато обернувся і зробив спеціально для них ще гупіше обличчя.

Думки тривожно забилися на моєму одягові та на документах Ревкому, що були зашиті у високий комір сорочки.

— Чого вам? — розтяг я, силкуючись надати виглядом і голосом чим більшої дурнувості.

— Куди йдеш?

— На село, — ледачо й похмуро відповів я.

— А звідки?

— Найматися оце приходив у город, — все також тяг я офіцерові.

— Щось непохоже... Дуже погано на тобі лежить вбрання це; з чужого плеча, мабуть?

Я відразу гостро відчув, як моє серце стиснулося й застукало дужче.

— Ні, це мої штани, — продовжував я до нього тим же голосом, притискуючи на „штани“

— Ходім за мною, „штани“, — зовсім не привабливо процідив офіцер.

Я здригнув, але покiрно пішов, — знав, куди це йти „за мною“ та робити було нічого, треба було йти.

Перед очима контр - розвідка, катування, розстріли.

Я занепокоєно, як зловлене звіря, забігав очима навколо, намагаючись знайти щось для свого порятунку.

— А чого мені йти? — розтягав я, щоб виграти час і хоч трохи оволодіти собою.

— Там дізнаєшся! — крикнув офіцер і штовхнув мене в спину.

Ледве перетягаючи ноги, я скорився й полентав за ним.

Надворі вечоріло. Ми йшли зовсім повагом, поспішати було нікуди.

„До контр-розвідки ще далеко...“ — обмірковував я та це мало могло допомогти мені, мало тішило.

Знав — є два кінці: або врятуюсь, або смерть. Коли за мною хряпнуть двері контр-розвідки — кінець. Коли оце зараз тікатиму, то або пристрелять, або ж втечу. Середини не було, і я обрав останнє.

Я вирішив тікати. Серце скажено билосся, заваджало мені думати і, здається, йти, очі нервово скакали по завулках, парканах та воротях. Зацькований офіцером, я, мов звір, озираючись, шукав дірки. Ішов, ледве рухаючись, — хапатися було не в моїх інтересах. Офіцер гнівався, нервував, штовхав мене в спину і підганяв, бо йому дуже не подобалася моя „воляча хода“.

Ішли довго. У голові роїлися вже інші думки: тікати було дуже небезпечно. Одне — може тут же забити, друге — на постріл налетять ці „комарі“, і мене тоді спіймають уже напевне. Я вагався й губив уже всі надії. Але, подумавши,

я знайшов третє: забити офіцера. Вирішивши, я став напружено вичікувати, доки ми зайдемо десь у самотну вуличку, на які провінціяльне місто дуже багате.

Руки мої нервово тремтіли, голова горіла, а скроні, здається, готові були розірватися.

Над містом розпластався синій вечір й густо лягали вже лякливі вечірні сутінки. Я радів, бо це полегшувало мій плян, робило його реальнішим, імовірнішим.

Ідучи за офіцером, я вже кілька разів збирався вчепитися цьому „приятелеві“ в горло, і тільки намічав це, коли всі мої м'язи напружувалися,— з-за рогу несподівано з'являлася якась постать або близько проходили дозорці. Їх я боявся найдужче: офіцер міг мене передати їм. Тоді, справді, моїй справі кінець: од двох-трьох тікати нікуди.

Але мій „приятель“, мабуть, бажав „собственноручно“ доставити мене і, проводячи мене вулицею, з насолодою професійного ката слідкував за моїми хвилюваннями.

Я боявся, що цей пан уже добре впізнав мене, бо він зробився дуже обережний, і, раз узявши до рук револьвера, не випускав його.

Ми довго йшли якоюсь тісною сірою вуличкою. Обабіч тяглися похилі паркани та низенькі похилі будиночки. Я дивився на ці будівлі, і мені тоді чомусь пригадався міщанин: „хоч маленький самоварчик, але свій“,

і такими бридкими й ворожими здавалися мені ці сліпі воронячі гнізда.

Далі думка скакнула до офіцера. Вона забилася в такт до його кроків, пильно намацувала його рухи, ловила їх, намагаючись відгадати офіцерів настрій.

Нарешті він зупинився, трохи пристояв і голосно тріснув партабаком.

„Ага! Це якраз“,— подумав я і метнув по вулиці очима,— було порожньо.

Він дістав цигарку, витяг „зажигалку“ й надавив коліща. Воно сухо черкнуло, і я вже хотів кинутися, але помітив, що гніт не загорівся і я стримався. Офіцер черкнув ще.

Я ще кинув очима,— на вулиці, як і раніш, було порожньо. „Тікати“,— майнула думка.

Офіцер вилаявся, підкрутив камінчика і ще черкнув.

Гніт заплomenів, і офіцер швидко нахилився. Я знав, що зараз вся його увага на цигарці, що він забув про мене і всім тілом кинувся вперед, ловлячи його за шию.

Він забився, застогнав і підкошено впав.

Я не пам'ятав нічого, давив його і тільки відчув, як у своїй руці я стиснув щось холодне й тверде, та як моя гаряча схвильована рука послала його ворогові.

У голову швидко било: тікай! тікай! Я миттю звівся, глянув на свого ворога, кинув револьвера і вітром понісся за місто.

З того часу я лишався в загоні і зв'язок з містом підтримував через товаришку Надю. Щотижня знав, що робилося там, знав про Валю й, знаючи всі подробиці, немало хвилювався...

Контр - розвідка якось довідалась про те, що в місті були комуністи, і її шпиги сновигали десятками, щоб вислідити й „накрити“ червоних.

„Найбільше обережності, найбільше конспірації в революційному підпіллі“, — було моїми вимогами до Валі та її товаришів, але на це я одержував від неї коротку відповідь:

„Ми поширюємо роботу й почуваємо себе зовсім спокійно. Не хвилюйся там“

Із степів надходила баюрна осінь.

Червоне військо гнало білих з півночі, а ми тривожили й руйнували тил, старанно готуючи повстання в місті.

Наближалися другі роковини Жовтня.

Наша перемога була очевидна і, мабуть, саме тому наші наскоки на знервованого, деморалізованого ворога ставали з кожним днем сміливіші і сильніші.

У місті робітники готувалися до свята, лагодячись обернути його на політичну демонстрацію повстання. Справою підготовки керувала загальна підпільна п'ятьорка на чолі з Валею.

Після чималої перерви в нашому зв'язку з містом я, нарешті, одержав звідти такого листа:

„Павлуша, вітаю тебе з другими роковинами Жовтня. Ми сподіваємося, що наше свято ми будемо святкувати разом, що ми викуremo таки цих проклятих „комарів“. Нам потрібні відозви; передай товаришам, хай присилають їх побільше. Нас тепер сотнею не задовольниш. У день, коли Ви почнете н... (наступ), ми тут вже будемо готові. Робітники готові всі, як один.

Дожидаю тебе, друже, сподіваюся, що на нашу кручу ми підемо вже разом! Аджеж ти прийдеш до нас? Дивись не „зрадь“. Дожидаю всіх.

В“.

Якою бадьорістю і силою віє від цього листа. Якими рідними й любими здаються мені ці криві літери! Який я радий, що цей документ, зовсім випадково схоронився до сьогодні! Він хоч у невеликій мірі дає образ молодої, енергійної комунарки.

Я ніби бачу її й зараз, і ніби чую її слова й навіть кроки.

Я перечитав листа, згорнув і потім ще раз прочитав його. Пригадав: підпільні вечерові засідання, збори робітників, розповсюдження відозв та за містом кручу.

Пригадав зоряну ніч, синій степ та гарячу щоку Валі. І хотілося мені повернутися в місто, щоб у щохвилиній боротьбі й небезпеці від-

чувати радість життя. Але прийшли товариші й коротко передали — „виступаємо“

Я зрозумів про марність своїх надій. Поклав дорогий папірець у кешеню, перекинув через плече рушницю, і ми вирушили тривожити білий тил.

III

Від села до села міряли гливкі чорноземні шляхи. День за днем ганяли на диво лякливих кадюків, наздоганяли їх і, наздогнавши, розгонили по наших степах.

Жовтневі дні були похмурі й слизькі, під ногами чвакало багно, а зверху невпинно сіяли дощі. Вони падали з рання до ночі й лягали на землю важкою втомою, кличучи нас до затишку й відпочинку та ми не спочивали.

Налапавши білих, ми раптово кидалися на них, і тоді в степах довго квоктали кулемети, важко кашляли гармати та в'їдливо, загрожуючи цинькали кулі.

Ворог ставав все упертіший, зліший, але в цій злості вже добре відчувався одчай кінця, його безсилля.

З півночі іноді долітало вже далеке й розкотисте гупання гармат і все, ніби крадучись, наближалось. Відчувалося вже, що незабаром жерла їх глянуть із-за гори, за цим полетить похапливе й рясне белькотання ненажерливих кулеметів та застогне важко земля під тривож-

ними колонами білих, що бігтимуть на південь.

Ми знали про це й гарячково готувалися, щоб захопити місто.

Походивши кілька місяців завулками, ми давно вже кинули ліс, бо завоювали собі „гражданство“ в селах.

Тепер уже не нас вишукували кадюки, як було спочатку, а ми, знайшовши їх, ганяли без спочинку до знесилення.

Стомившись, після довгих переслідувань і відступів від численного ворога, я падав на солону й не ворушився. Лежачи так, я слухав, як стугонить і виє вітер, обнімаючи хату, та як дрібненькі краплі дощу розбиваються на твердому склі. Розум мій застигала й сковувала тривожна думка: два тижні, як загублено зв'язок із містом. Два тижні, як немає звітки жодних повідомлень. Ми дбали, щоб встановити зв'язок, але послані товариші для встановлення цього втраченого зв'язку назад не поверталися. Тривога повзла з усіх боків і хижо обплутувала мої мислі.

І з кожним днем мої думи важчали, важчала голова й все тривожніше билося серце.

Хлопці, помітивши мої настрої часто жартували, кликали мене „задумою“ та завжди вигадували якусь капость.

Мене це не сердило, але й не веселило: було якось завжди хмарно, сіро і, здається, щодня

зрання до ночі дрібненькі краплі дощу розбивалися об тверде скло.

Я горів, я жив єдиною думкою про місто й не міг нічого дізнатися про нього.

Зрання до ночі ми міряли горбаті степи, ганяючись за білими, кожний день мали перемогу, але це не веселило мене. Я знав, що так буде, знав, що ми переможемо, і тільки не знав, що діялося в далекому місті. І коли Ревком, ураховуючи наші незначні сили, давав наказ — одійти на північ, — у мене падало серце: ми йдемо ще далі от міста, — думав я.

Знав, що треба йти, цього вимагала боротьба, але голова моя неспокійно горіла. Я почував, що гублю останні сили, що стаю справді задумою, що обертаюся на ганчірку. Та насправді я не губив надій, я вірив у те, що швидко дізнаюся про місто, що ми швидко його захопимо.

Але сподівання мої були даремні. Даремно стежив я за селянськими возами, що поверталися з міста, шукаючи там знайому поstattь.

І, певно, через це все мені здавалося якимсь особливо сірим, нежиттєвим, і до всього я ставився надто байдуже, і тільки гостро горіли м'язи й горіла голова...

А потому знову бої й бої

І коли ми намацували ворога, я одразу забував про все і, мов осатанілий, кидався в бій,

а потім, знесилений вкрай довгою боротьбою, падав на солому й довго мовчав.

Час поволі йшов. Я вже знав, що через два дні ми будемо наступати на місто.

Пам'ятаю, що з кожним днем я бадьорішав, невідомо звідки припливали сили й кидали мене на ворога з потроєним запалом, з потроєною силою.

Одного разу, одступивши од ворога, ми зайшли йому збоку й зупинилися в селі, розсипавшись у глибокій ярузі. Було всім наказано: не роздягатися і не спати. Цю ніч ми будемо наступати на місто.

Я радів з цього, бо давно вже мріяв про цей наступ, і, взявши рушницю, вирушив за село.

Із степу мені назустріч, десь здалеку, якимось боязко, заторохтіла гарба. В думку вдарило: „біла розвідка“; далі тінню майнула надія про місто, але вона якимось швидко увірвалася й прудко втекла.

Я зупинився й уважно прислухався.

Гарба тривожним цокотанням поволі підпливала з темряви. Затискуючи в холодних пальцях рушницю, я мовчазно чекав. Але ось вже віз зовсім близько, і на ньому видно двоє. Приглядаюся і щось невідомо - радісне наповнює моє нутро.

Ще хвилина, і я, забувши про все, роззявивши рота, кричу:

— Товаришко Надю! Хіба ж це ти? Чого ж так довго? Швидше ж, швидше! Розповідай, що трапалося, кажи, Надійко!

Надя миттю вискочила з брочки й нервово підійшла до мене. Потім вона прудко обернулася, витягла щось з гаманця й дала візниці.

— Скажете, дідусю, що вчительку привозили, якщо буде хто питати,— пояснила вона.

Її нервовий вигляд та рухи боляче здавили моє серце й викликали силу нових неспокійних думок.

„Вона приїхала з чимсь недобрим“,— подумав я.— „Швидше б дізнатися, швидше б“,— благав я.

Надя обернулася.

— Я вже вас три дні шукаю...

— Швидше кажи! Кажи, Надійко...

— Коротка річ. Усіх спіймали і посадовили. Я ледве врятувалася. Валю посадили теж додала холодно Надя.

Мені боляче одірвалося щось усередині, й важко сколихнулося. Я одразу зрозумів, кого це „усіх“, й добре вже зрозумів, чого треба сподіватися далі.

— Де ж вони? Давно?— вирвалося у мене якимсь тремтінням замість голосу, і я вже більше не говорив нічого.

— Вони готувалися до свята. Валя приходила на фабрику. Дівчата допомагали їй розносити проклямації і збирати робітників,—до-

літало до моїх вух, а потому знову тільки якийсь шум, бездумство, порожнеча, якась холодна сухість.

— На фабриці в ячейку затесався провокатор,— говорила Надійка, хвилюючись.

„Провокатор?“ — ударило і знов, ніби лякаючись свого запитання, я упав у бездумство.

Надя говорила далі:

— Так, була там дівчина, вона видала, їх заарештували. Уже тиждень. Я силкувалася допомогти, але мало самої не злапали.

— Що ж тепер буде з ними? — вирвалося в мене, але здавалося, що це сказав хтось сторонній, не я.

— Хіба ти не знаєш? Полковник сам робить допит,— промовила, трохи помовчавши, Надя.— У першу ж ніч їх трьох видав на кару офіцерам, одну на десяток салдат, а Валю він забрав собі...

Надя більше не сказала ні слова. Побачивши, як мені зблідло обличчя й затремтіли руки, вона взяла мене й промовила:

— Ну, ходім до штабу. У мене є нові матеріяли. Не треба носа вішати. Вона зуміє себе захистити.

„Штаб“ підвів мене, і я твердо видрямився. Надійка поспішала й тягла мене.

— У місто! Швидше у місто! — хотів я голосно вигукнути.— У місто!

Надя на знак згоди тихо хитнула головою, й ми пішли назустріч вітрові, що тяг нас на поле. Він зривав жовтневу вогкість землі й обдавав гострим неприємним холодом наші обличчя.

Похнюпившись, я думав про Валю, думав про нашу конспіративку Чи витримає вона катування? А що з нею оце зараз? Може її вже немає, а може...

Надя заговорила. Я підвів голову і злякано озирнувся. Пригадав, що вчора до міста поїхав член Ревкому. Він мав неодмінно бути на конспіративці. Якщо контр-розвідка примусить Валю виказати, його злапають на явці і тоді справа з захопленням міста напевне прогорить. Але мої хвилювання змінилися твердою вірою: Валя не викаже, вона витримає, вона не видасть.

Надя поспішала, і я хапався за нею.

Доходили до штабу. Навколо було ще темно, стояла загадкова тиша.

Насувалася ніч. Вона кутала далеке місто й бадьорила нас новими надіями.

IV

Прихилившись головою до стінки, Валя сиділа біля вікна. Вона, здавалося, була зовсім спокійна, і тільки рідкі й нервові рухи свідчили про її незвичайний настрій.

Кімната, де вона сиділа, була вбрана розкішно, світла й велика. За товстими дверима біля неї крокував вартовий, та ще, видно було, ходили вартові на вузькій вулиці й на подвір'ї біля самого будинку.

За дверима різко брязнули остроги.

Валя підвелася й стала, якось без мети, байдуже дивитися на вулицю. Плечі їй трохи кривился, руки рухалися різко та маленькі пальці нервово барабанили по лутці.

В'їдливе брязкання острог, що долетіло з - за дверей, помітно наближалось.

Обернувши трохи голову, Валя прислухалася. На обличчі їй яскраво відбилосся прокляття, воно поєдналося з її якоюсь особливою дитячою заляканістю, поглибило її очі й зробило їх ще більш сумними.

Двері широко одчинилися, і до кімнати, обережно несучи поперед себе круглий живіт, повагом увійшов полковник.

Валя швидко повернула голову, випрямилася й байдуже заблукала очима по замурзаній вулиці.

— Доброго утра, Валічка! — прохрипів за спано полковник і трохи наблизився до неї, нахилиючись, ніби бажаючи захопити її в свої руки.

— Не чіпайте мене, — ошпарила його Валя і знову, мовчазна й ніби зовсім байдужа до всього, дивилася на вулицю. Очі її зупинялися

на старих заборах, на вартових, на їхніх рушницях та на їхніх сірих і зовсім байдужих обличчях.

— Валю, значить, ви не кинули свого? — прохрипів п'яно полковник. — Не допомогла вам ця ніч? — посміхнувся він.

Валя мовчала. І тільки іноді її погляд, то спокійний і м'який, то гордовитий і твердий, сміло зустрічав його нахабні погляди.

Минув уже не один день, але вона не промовила до нього ні єдиного слова. Він спочатку не вірив, що вона витримає, оточив її увагою, був з нею м'який і покірний, просив розповісти про все й за це обіцяв одразу ж звільнити її, але вона мовчала.

— Валю, киньте свої дурниці. Киньте, — м'яко говорив полковник.

Але Валя ніби нічого не чула й дивилася у вікно, так, наче він говорив зовсім не до неї.

— Скажіть правду, ви мені подобаєтесь, остаетесь у нас, будемо разом...

Валя злісно засміялася. Це одразу протверезило „ніжного“ пана. Обличчя йому стало сіре й зразу ж загубило ту солодку втому. Очі його налялися червоними слізьми, і він прохарчав з такою силою, що у Валі аж серце тріпнулося.

— Ага, так я ж тобі покажу! Я тебе примушу зробити все, що мені потрібно, силою, а потім віддам іншим. У мене є засоби, — прошипів полковник.

У Валі боляче похололо в нутрі й болем зайнялася голова. „Що я маю робити?“—забилася думка.

— Накажіть прийти Городецькому!—крикнув він до вартового.—Одразу щоб,—підкреслив полковник.

Валя зрозуміла його плян, і, хвилюючись, з очима, в яких не було вже дитячої ніжності й наївності, вона, обмірковуючи своє становище, ходила з одного кутка в другий.

Полковник мовчав. Він помітив її хвилювання і, радий із своєї перемоги, мов гладкий, вайлуватий кіт, повагом брязкав за нею острогами.

Двері нервово хряпнули,—влетів офіцер.

— Вона не може бути нашою,—сказав полковник.—Це остаточно. Ми помилялися,—виокремив він останнє слово.

— А ви не були в цьому переконані,—застіялася Валя, і цей її сміх ще більш роздратував й мов різнув його.

— З нею треба скінчити. Це ясно, але ще до смерті... Вона ж така молода і ніжна,—смакуючи, промовив полковник і, заховуючи свої думки, загадково глянув на Городецького.—Ви зрозуміли мене?

— Слушаюсь!—козирнув офіцер і, мов скажений, кинувся до дівчини.

Валя швидко обернулася, і зовсім несподівано до рук офіцера важко упав стілець. Він

повторив свій напад. Відступаючи Валя вся зібгалася клубочком і забилася в найдальший куток. Але дужий Городецький кинувся за нею, дістав і вже хватав її. Його крем'язні руки грубо обхопили її за спину й, ковзнувшись, гостро вп'ялися в стегна.

Валя пручалася, билася, напружувала всі свої сили, але даремно,—Городецький був далеко сильніший, і, розуміється, переміг її.

Він узяв її на руки, приніс і знеможену кинув на диван.

Вона злякано крикнула про допомогу, зігнулася кошеним і глибоко забилася під подушки. Очі їй горіли скаженою злістю та якоюсь страшною огидою, а кругле м'яке підборіддя їй боляче дрижало.

Полковник, смакуючи, слідкував за нею.

— Ну, що, тепер ти повіриш у нашу силу?

Повірю,—силкуючись оволодіти собою, трохи інтригуючи, відповіла Валя.— Я знала вашу силу й хотіла тільки подивитися, що ви робитимете. Ви силою не здолаєте мене... знайте! Я не скорюся вам,—говорила вона, стежачи за тим, як вплинуть на нього її слова.— Ні слова не скажу вам,—говорила вона.

Полковник дуже зрадів: Валя заговорила. О, він давно чекав цієї хвилини, бо ж вона довго мовчала й чисто на всі його пропозиції тільки реготала.

Од своїх слів Валя хвилювалася, нервово здригувала, але силкувалася удати спокій, показати йому, що вона вирішила здатися на всі його пропозиції.

— Нехай вийде пан офіцер,—трохи оволодівши собою, промовила дівчина.

Городецький вилетів кулею.

— Ідіть тепер до мене,—кликкала вона розкриваючи обійми.

Він, забув про все і, мов божевільний, кинувся до неї. Валя пильно дивилася на нього, силувала себе усмішкою, але вона ніяк не виходила, і губи, замість усмішки, тільки кривилися.

Полковник щось прохарчав, вимовивши кілька своїх вимог і за кілька секунд, мабуть, прислухаючись до дівчини, змовк.

У Валі дрижали руки, горіла голова та з орбіт котилися сльози невимовної муки. Але її тоненькі пальці не забували про помсту й, нервово поспішаючи, шукали кнопки.

Валя знайшла її, швидко витягла з його кобури револьвер і прислухалася. „Можна“—подумала вона, глянувши на полковника.

— Ви ж скажете нам? Скажете, Валічко, що я вас просив?—промовив він, прокидаючись.

Валя відповіла йому коротким „так“ і, хвилюючись, вона гарячково шукала надійнішого місця.

Валя хапалася, боялася, що полковник обернеться й помітить, до чого вона готується, і, націливши, хутко одвела револьвер.

Тонкі пальці зробили коротке зусилля й твердо надавили на цінгель.

Полковник боляче крутнувся, застогнав і забився на ліжкові.

Валя кинулася, щоб тікати, але в цю ж мить до кімнати влетів Городецький і вартовий.

Вона схопилася назустріч Городецькому й зробила ще постріл, але не поцілила, а дужа рука офіцера зразу ж вибила револьвера й боляче скрутила її руку.

Валю зв'язали й лагодились вивести.

Полковник вже не ворушився і, випрямившись, дивився скляними очима й, здається, лагодився гукнути:

— На гавптвахту, мерзавець!..— Але він уже не міг кричати: рука комунарки вцілила йому просто в серце.

Валю повели...

Допити... Знову залицяння офіцерів, благаня, але вона мовчала. Валя знала про свій неминучий кінець, була вже готова до нього і тільки боялася, щоб товаришки не видали конспіративки та щоб „вони“ не намацали там кого з членів Ревкому.

Не дізнавшись ні слова й після третього допиту, Валю віддали двом офіцерам. Вона знала, що очікувало там на неї й готувалася.

Її привели в якусь велику кімнату (там було ще двоє дівчат). Роздягали... Вона сперечалася, билася до втрати свідомости, але коли останні

сили кидали дівчину, вони пропонували їй виказати про товаришів і обіцяли звільнення. Але Валя мовчала і, як не силували її на допитах, як не морили голодом, не даючи по три дні їсти, вона не сказала нічого.

Зігнувшись, стомлена катуваннями й допитами, ледве пересуваючи ноги, Валя йшла на новий допит.

Але, не довідавшись ні слова, як це було і попереду, розгнівана офіцерня оддавали її салдатам.

З останніми комунарками робили те ж саме, а сорокалітню Дору, що була вже з білою сивизною, зовсім замучили. Вона вже не піднімалася на ноги зовсім і рухалася тільки на четверні...

Та ніхто не виказав ні слова. Усі мовчали й чекали на певну смерть. Четверо з них сиділи в одній камері, а Валя сама. Усі знущання й катування не лякали їх. Комунарки мовчали, як мовчали брудні й сірі стіни їхніх камер.

Останні три дні їх силою годували оселедцями й зовсім не давали води. Та й це нічого не допомогло.

Вони уперто мовчали, і це мовчання все сильніше єдналося з глухим кашлянням гармат, що помітно посувалося з півночі й дуже непокоїло білих. Вони, розуміючи своє безсилля та неминучу загибель, хотіли неодмінно дізнатися про те, що робилося в місті, й, приму-

шуючи комунарок виказати, цілими днями морили їх голодом, били, зневажали, примушуючи сказати..

Та вони були німі, як і раніш, і тільки обличчя їх ставали щоразу ще твердіші, сірі, мовчазно - грізні.

V

Ми підходимо до міста. Гарматний сухий кашель з півночі був уже зовсім близько; це нас бадьорило й надавало сили.

Була темна ніч. У повітрі вогко, аж мокро, а під ногами чвиркало багнище. Ми йшли мовчазно, уперто, міцно, затискуючи в долонях рушниці.

З часу, коли дізнався про Валю, я вже й на хвилину не кидав думки про місто. Ішов першим у лаві. Мої думки про місто сумно блукали по сірих камерах тюрми й одбирали мій спокій. Я знав, що Валя буде мовчати, що вона не видасть, і що саме через це її можуть швидко розстріляти.

Ця думка каменем лягла на серце, вона величезними кліщами тиснула мою голову, і заважала думати про щось інше й найбільш непокоїла мене.

Було за північ. Ми підійшли до околиці міста й зупинились, чекаючи на умовне гасло.

До міста за кілька день виїхав член Ревкому. Він готував робітників до повстання,

і він же повинен нас сповістити гаслом, коли починати.

Півгодини... Чекаємо...

Година... Дві...

Уже третя година ночі,— але очікуваного гасла немає. Ми хвилюємося, очікуємо.

На сході починає ясніти сіре небо, а ми лежимо. Лежимо й чекаємо на гасло, а там тільки сірі контури будинків та темне незрозуміле мовчання.

Гострі димарі фабрик підпирають небо, та мені на серце лягла гостра печаль.

Ще мовчання й довге гудіння сирого в'їдливого вітру. „Чому ж немає ніяких звісток“,— думав я.

Холодна вогкість залазить мені за шкуру, розсипається осіннім дощем по спині, а моя голова в огні.

Душно. Не знаю, куди себе приткнути.

Мовчання й ніч. Чекання. Чекання... І ще чекання.

Раптом близько почувся якийсь тупіт. Зойки грубих голосів і стогін... За цим у небо метнулася гаряча ракета і враз вирвалися нервові вибухи на вулиці.

— Почалося,— розкотилося по лаві, і, схопившись із місць, ми побігли вперед...

Я, мов божевільний, кидався з вулиці на вулицю, прямуючи до тюрми. Ми мали негайно звільнити заарештованих, мали їх вряту-

вати. Знали: в ці останні хвилини білі розстріляють всіх, іменно всіх, хто потрапить до їхніх рук.

У повітрі клекотали кулемети, цінькали кулі та сухо гарчала денникінська батарея.

Ми тиснули ворожу лаву, білі одступали. Гострі вибухи різали жовтневу ніч, і вона боляче плакала ціньканням куль та голосно стогнала залітним стогоном батарей.

Ми швидко посувалися вперед. Дійшли вже до центру. „За квартал — тюрма контр - розвідки й там вони“, — думав я.

Ми вже виразно чули, як здіймалися „там“ короткі й гострі постріли, і все поспішали, щоб не спізнитися й прийти своєчасно.

Ще дружний удар, ворог тікає, і я, мов скажений, лечу до тюрми.

Одкриваємо камеру за камерою, звільняємо в'язнів, але їх не находимо. Я, хвилюючись, біжу до нових дверей. Враз розбиваю важкі замки, вбігаю в камеру, питаю.

— Он там вони сидять, комсомолки, — радісно промовляє знайомий робітник з металургійного заводу.

Миттю кидаюся до дверей — замка немає. У мене падає серце. Одкриваю двері. Розгублені очі падають на купу одежі; нахиляюся. На підлозі маленький папірець.

Хватаю його..

У цю ж мить в камеру вриваються інші робітники, мої товариші, знайомі.

— Нема, немає! — лунають їхні голоси.

— Їх повели тількищо!.. На міст! На міст! — долітають до мене тривожні голоси.

Хутко вибігаю з камери, папірець падає у мене з рук, і я, мов божевільний, кидаюсь туди, де одступають білі.

Вони вже зовсім звільнили місто й тільки чути, як біля мосту, що через Дніпро, йде рясна перестрілка.

Добігаю: спереду важким силуетом міст, там чути, точиться гаряча боротьба й раптом лунає запальний жіночий голос.

Далі короткі, сухі сальви й падання на мосту чогось важкого.

Я зупинився. Передо мною був міст і білі.

— Стріляй! — ще почулося там.

Я затиснув долонями рушницю й націлився.

У цю ж мить до мене долетів романтичний голос:

— Нехай живе революція!

Я знявся і, мов божевільний, кинувся вперед: це був голос Валі.

Але гостра загрозлива сальва далеко й лунко розкотилася по Дніпрі й спинила мене.

Завагався. Біля мене не було нікого...

Потім якась страшна жадоба крові й невідома могутня сила зірвала мене з місця й кинула вперед.

Білі швидко одступали. Я вибіг на міст і завмер... Майже поруч одна біля одної лежало п'ять комунарок.

Я застогнав, як стогнуть ті, хто дужий прощається з життям і, не думаючи про небезпеку, повалився до їхніх ніг.

* *
*

Був ранок. Сьогодні сонце уперше з'явилося на небі, вітало й гралося на моєму ліжкові, зазірало у вічі й кликало на вулицю.

Я підвівся.

Голова була якась порожня й дуже важка. Озираючись ще — це була лікарня. Навколо лежали поранені товариші й білі. Швидко скочив з ліжка, вибіг на вулицю і тільки, коли зустрів червоноармійця з червоною стрічкою на багнеті, зрозумів: ми перемогли.

Пригадав „учора“, і мені стиснулося, защемило серце.

Одягшись, я пішов знайомими вулицями до тюрми. В душі було порожньо, холодно і здавалось, що там невпинно мжичив дощ.

На тюремному подвір'ї, на дверях, у кімнатах --- трупи. Між ними робітники й білі.

Стиснувши зуби, я пішов до камер. Тут все, як було і вчора. Голова моя враз обважніла й низько похилилася. Я знав, що Валі немає, що я назавжди втратив своїх товаришів...

Переступаю в її камеру, жадібно оглядаю кожний куточок, шукаю чогось...

Відусіль віє мороком, вогкістю і невблаганною смертю.

Вдивляюся в сіру стіну й кидаюсь з радости, читаю...

Так, це вона видряпала в останні хвилини...

„Я вмираю легко, бо до моїх вух уже долітають переможні вибухи наших гармат. Я знаю, що це наші, бо ці „комарі“ зовсім витягли мою кров. Прийшли таки на“

І далі не закінчено.

Це її рука писала останні слова, певно в ту мить, коли в місті вже знялося повстання, коли ми захопили околиці й коли до неї прийшли за життям.

І враз розлітається моя зажура, я відчуваю, як передсмертний настрої комунарки наливає мої м'язи силою, а мозок — жаданням боротьби.

Я нахиляюся до стіни й чую, як щока й мої губи віддано лягли на холодну й брудну стіну...

Я знаю: це її рука, маленька рука комунарки видряпала ці гарячі літери...

У камері чотирьох нахожу записку. Це новий документ, що схоронився й тепер.

Розгортаю цей затоптаний папірець і читаю:

„Любі мої, не лякайтесь і вірте цьому товаришеві. Що б не було, як би не мучили, пам'ятайте одне — мовчання. Від того, що

ми викажемо, нас не помилують. Кінець усім один,—іншого для нас немає. Будемо вмирати мужньо й спокійно, як боролись до сьогодні.

Валя“.

Цей лист певне підтримав останні сили товаришок і допоміг їм переможно боротися.

Я підвів важку голову й побачив, що на стіні було глибоко видряпано пазурями:

„Вальок, клянемося не зрадити.

Дора,
Віра,
Шура,
Бетя“

Згадка про них перекидає мене до років упертої боротьби й будить смертельне жадання первісної людини—боротися до страти життя, боротися, щоб перемогти.

1925.

ПІД БАШТОЮ

I

Коли проминути головні вулиці міста й досягти великого східнього майдану,— за ним починається робітничий виселок. Над виселком піднявся ліс димарів, а за ними рівними смужками поп'ялися невеличкі будинки й раптом зникли за горою.

Над низькими будинками невинно сунуть сиві хмари; вони обгортають високі димарі і, одірвавшись від них, легко й не поспішаючи, зникають за низьким насупленим обрієм.

Під старим похиленим парканом стоїть Тимошка і стежить, куди зникають важкі хмари, куди зникає дим. Дивується:

„Скільки диму, а надворі й не чадно“.— Він не помічає, що дахи, майдан, сніг — все покритлося сажею.

Аж ось Тимошка щось пригадав. Він здригнув і похапливо схопився за короткі вистрюпані штанці.

„Мо, вже мама дома?“ Його очі тільки на хвильку спалахнули надією і знову згасли.

„Ні, краще підожду Андрія“.— Тимошка глянув до Андрієвих воріт, потер трохи вуха, почовгав подублими ногами і знову став стежити за хмарами, що, одриваючись од димарів та розсипаючи мільйони сірих маленьких мушок, стрімко летіли в безвість. Вони вкривали землю, біло застиляли старі сажисті дахи й рясно падали Тимошці на ноги. Він стежив, як танули мушки на його посинілих литках, як вони збиралися в дрібненькі краплі води й повільно стікали, затримуючись на „сиротах“. Хлопчик змерз і, переминаючись з ноги на ногу, густо дрижав.

— Хоч і змерзну, а діждуся. Хлопцям не дам (це про братів). Вони самі дістануть...

Хлопці ж були без праці, бо на оголошений страйк з домаганням підвищити платню підприємець відповів звільненням усіх робітників, а натомість набрав арештантів.

Щось тяжке й неприємне пробігло знову Тимошевим лицем. Він яскраво пригадав ранок. Пригадав, як учора мати болісно кинулася до вікна, а потому схилилася до столу й довго та гірко плакала. Брати вибігли на вулицю і сердито, вперто кидали камінням... А потому до хати прибігли поліцаї, вони дуже лаялися й забрали обох братів. Він знав, за що побили їх (щоб цегли не кидали на людей у сірому), але чому плаче мати, Тимошка ніяк не міг зрозуміти. Прийде пізно ввечері така

сувора й мовчазна... Сидить задумливо або без мети й теж мовчки никає по хаті. Тоді Тимошка, що на ніч укривається з головою братовим піджаком, непомітно одхиляє полу й дивиться на зігнуту постать матері й ніяк не зрозуміє: „Та чого ж їй плакати?“ Коли ж мати обертається, тоді Тимошка хутко ховає голову, щоб вона не побачила, і завжди удає, що він спить.

Вітер схопив біля самих ніг багато снігу, потер його в холодних долонях і розгнівано жбурнув Тимошці в лице.

— Ну й чор-р-рт,— вилаявся він, затуляючись. (Тимошка надто твердо вимовляв „р“).

„Чого його так довго немає?“ — подумав Тимошка.

Він наїжився, струснувся і, ледве одірвавши од снігу подублі ноги, подибав у хату.

Зідхнули двері до низького підвалу й сумно змовкли.

Небо ще сяяло міріядами зірчастих мушок, а вони вкривали землю, кружляли у височині, густо падали на холодні стекла, тихо шелестіли, немов добиваючись у хату, і, зустрівши тверде скло, безсило падали на підвіконня.

II

Андрійко випростався з-під піджака, підвів голову й уважно подивився на матір.

— Андрійку, вкинь, голубе, до пічки вугілля.

Андрій хутко схопився, взяв совочок, набрав вугілля й кинув у круглий рот. Червона паща пожирала чорні шматки вугілля й ненажерливо стогнала:

— Мало мені, дайте ще, мало мені,— гоготіла вона.

„Он від того одріжу Я трошки. А може попрохати? А якщо вона не дасть?“— лякався Андрійко.

— Дивися ж, щоб не погасло,— сказала мати, хутко накинула чорну хустку й, кудись поспішаючи, вийшла.

Андрій миттю кинувся до столу, дрижачими руками схопив ножа, надавив окраєць, одрізав великий шматок і, хапаючись, загорнув його під полу.

— От я за мить і на вулиці,— вимовив він і бігом кинувся до дверей. Цієї ж хвилини двері раптом відчинилися,— до хати верталася мати.

— Куди це ти? Не пушу!

Андрій боляче закліпав повіками і, не знаючи, що їй сказати, несподівано випалив:

— Погуляю піду я трошки... мамо.

— Холодно. Вернись, я тебе в батькового кожуха одягну!

„Знайдуть, пропало“,— хвилюючись, думав Андрій.— „Знайдуть, знайдуть“,— пролітало Андрієві в голові.

— Я не хочу. Мені жарко,— штучно скривився він, простуючи до дверей.— Жарко!

— Руки підніми,— розгнівалась мати.— Ну, от так, от так,— вдовольнилася вона з Андрійкової покори.

— Не хочу! Жарко мені,— знову зі штучним хлипанням тяг хлопець. Але мати не зважала на його і вже зав'язувала шарфа.

— Ну, йди!..

Андрій радісно блиснув очима і задоволений швидко вибіг на вулицю.

Від Данильченків назустріч йому біг веселий Тимошка та за ним підтюпцем коливав великий рудий пес.

— Є!— переможним вигуком зустрів його Андрій.— Є!— повторив він, зустрічаючи товариша.

Тимошка зупинився, ніяково почовгав ногами і, чекаючи на те, що мав сказати Андрійко, поважно довбав пальцем у носі.

— Ходім он туди. Щоб не побачили тут

— Ого, ще й білий,— зрадів Тимошка.

— На, їж,— сказав задоволено Андрійко.

Тимошка взяв хліб, і хапаючись став уплітати, голосно поплямкуючи губами.

Рудий пес тулився до його ніг, боязко лизькав їх, і очима, повними благання й муки, стежив за хазяїном.

— А у вас ще є?— несміливо спитав Тимошка, пильно оглядаючи свого товариша.

— Є!

— І весь білий?

— Увесь чисто... П'ять паляниць...

Тимошка заздрісно подивився на Андрійка й не сказав нічого.

— На й тобі,— зідхнув Тимошка. Він чисто зібрав крихти й віддав їх псові. Той віддано забовтав клочкуватим хвостом і чепурно червоним язиком, як мітлюю, стер Тимошеву долоню.

— Ну, це вже мамі... Годі,— вирішав Тимошка, але Андрійв пильний погляд дуже непокоїв його й примушував пояснити докладніше.

— Це на завтра, — несміливо сказав він, змінивши своє рішення, і подивився на Андрійка. І хоч той не промовив ні слова, але Тимошка, ніби виправдовуючись, додав:

— Я сам усе це з'їм. Усе чисто.

— Добрий хліб?

— Добр-р-рий, — кивнув Тимошка головою і здорово сьорбнув носом.

— Он чоловіка вбили,— сказав він, помовчавши.— Не бачив?

— Де?— забігав очима Андрійко.

— Он-н,— розтяг Тимошка.— Бач, кр-ров...

— А хто?

— Поліція... Один витяг ррревольвер і стрельнув...— Це якось покарьожило Андрія, але він не злякався.

Діти мовчки рушили й підійшли до місця, де було забито робітника. Червона пляма крові

— Па - а - лець, — дрижаче розтяг Андрійко. — Я піду додому. Я боюся тут.

— Ну, йди, — знову винувато здвигнув плечима Тимошка.

Андрійко миттю витяг свої короткі ноги й швидко зник.

Тимошка ближче підійшов до червоної латки, стиха нахилився й перевернув блідий з синім нігтем палець. Потім він глянув на свої, потер ними, важко, мов дорослий, зідхнув і мовчки й не поспішаючи пішов додому. Дитяче обличчя набрало дорослої задумливости, а на лобі йому лягло ніби три сірих нитки.

Рудий пес біг за ним підтюпцем, віддано лизькав сині стегна, і з очима, повними благання й муки, чекав на крихти.

Тепер Тимошка сидів біля вікна, дивився туди, де лишився той (не його) палець, торкався до своїх і слухав, як тужить вітер, торсаючи старі віконниці, і в цьому тужінні відчував він якийсь знайомий плач. Може то був плач матері, а може й справді то плакав вітер, бо ж його ніхто не пускав у хату.

III

Ніч була тривожна й довга. Андрій тихо лежав у кутку й пильно прислухався до того, як за вікном важко гупали люди, кудись поспішаючи...

„Це вже будуть царів бити.. Якби й мені“,— думав він і лякався.

Здаля до кімнати ледве долітали сухі й чіткі постріли. Андрій дивився, як мати тривожно ходила по хаті, як вона боязко зупинялася перед темними вікнами і все поглядала на вулицю.

У хаті було якось зовсім порожньо й сумно. І тільки, як у вікна глянув сірий передранок,— повернувся батько.

— Де ти так довго був?— запитала полегшено мати.

— Не міг раніше... Треба було підготувати, злагодитися.

— Хоч би вже швидше, я так натерпілася,— і вона низько схилила голову.

— Не сумуй, ти ж не одна... не сумуй,— умовляв її батько. Потому ще батько довго й гаряче щось розповідав їй, і до Андрієвих вух долітали тверді, мов присуд, слова:

— Завтра всьому кінець. Не страшно вже. Далі ж неможна так. Натерпілися, годі.

Андрій слухав їх, розумів усе й щиро співчував батькові.

Ранком Андрійко устав раніш від усіх і вийшов за фіртку. Вулицею, він бачив, ішло багато робітників, і всі вони кудись поспішали, хапалися. Йшли гуртами, одні розмовляли, інші мовчки. Обличчя їм були сповнені суворими думками, і всі, як і Андрійв батько, несли вони твердий рішучий вирок.

Андрій захоплено дивився на робітників, розпитував, з одними він вітався, а з іншими, погломонівши, поважно прощавсь.

Робітники співали бадьорих пісень і все йшли, йшли.

Але ось наче зовсім несподівано Андрійко зірвався з місця, побіг вулицею і, піднявши руку догори, теж зачав якусь пісню.

— Андрррійку! — зустрів його Тимошка.

— Ходім! — крикнув йому у відповідь Андрій, радий, що, нарешті, дочекався товариша.

— Ладно, — відповів згодою Тимошка і зацікавлено спитав: — А куди вони йдуть?

Андрій нічого не одповів й тільки загадково всміхнувся.

— Хіба туди? — таємничо спитав Тимошка й пильно подивився на товариша.

— На забастовку, — сказав той. — Чуєш ото гудок? Батько учора говорив...

— У - у - у, гу - гу - гу! — став тягти Андрій в тон гудкові. — На забастовку, розумієш ти?

— Ну, то ходім і ми...

— Давай прапор зробимо, щоб як усі, — запропонував Андрійко.

— Добре, — погодився Тимошка.

Андрійко миттю кинувся до хати.

— А я знайду палицю, — знайшов собі роботу Тимошка.

Вулицями ще йшли робітники, куталися од морозу, звертали в усіх напрямках, і деякі з них, зупиняючись, на хвилинку щиро підхвалявали хлопців.

Збоку часто долітало якесь тривожне лушання та іноді десь глухо гримала гармата. Але це нікого не спиняло. Не спиняло й хлопців, що захоплено бігли вулицею, тримаючись дорослих. Вони прямували в центр міста й швидко досягнувши його, помітили щось не певне.

— Тимошко, ми заблудилися,—раптом зупинився Андрійко, загубившись знайомих робітників.

— Веррртай додому,—прогаркав той.

— Добре! Треба он туди. Туди,—показав Андрійко рукою.

Коли, плутаючись у провулках, хлопці вибігли до великого знайомого їм майдану, стрілянина зовсім стихла. Спереду їх тепер був великий міст і через нього—шлях додому. Біля мосту стояли дві лави салдатів. Вони затримували й пильно облапували всіх людей, хто переходив міст.

— Андрррійку,—заеркав Тимошка, — що вони рррроблять? Що то таке?—допитувався він.

— Трусять людей. Бачиш же, що облапують усіх.

— Грррошей шукають?

— Револьверів, — пояснив досвідченіший Андрійко. Він помовчав, зпогорда подивився на товариша й з відтінком своєї переваги тихо вимовив.— Грошей чудний ти, Тимошко.

— А чого ж їх не пускають? — допитувався зацікавлений хлопчик.

— Хто знає, — здвигнув плечима Андрійко. Може на роботу пошлють... Щоб не бастували...

Хлопці підійшли до мосту й зупинилися... Далі дорогу було перетято відділом салдатів, а звернути кудись убік теж неможна було — спереди була річка і єдина дорога на другий бік ішла через міст.

Зупинившись і розглядаючи, як би його пройти на другий бік, хлопці почули, як з підвищення, що над мостом, розлігся гострий, неприємний сюрчок.

— Диви, який сердитий? На кого він?

Потім хлопці бачили, як з мосту хутко потягли затриманих людей і, грубо штовхаючи, погнали їх до високого сірого паркана.

Офіцер з підвищення розмахував руками й про щось сердито кричав. Люди, що на мосту, хвилювались, дехто похапливо хрестився й швидко тікав.

За другим вигуком офіцера салдати разом підняли рушниці.

— Диви, диви, — штовхав товариша Андрійко. — Ой, я знаю, що буде...

— Готуйсь,— ще долетіло з підвищення.
Юрба, що на мосту, положливо забилася й, рятуючись, стала тікати.

— Ротою. .— прорізало, мов кригою, повітря.— Цілься,— долетіло до хлопців.

— Братці, салдатики... -- почулося благання.— У нас малі діти... Братці!

— Сини ж мої, сини ж мої,— благає низенький дідусь, звертаючись до солдатів, і піднімає до неба сухі руки й лице.

— Товариші, не нас, а тих...— вирвалося кілька голосів.— Он тих, не нас. .— ще безнадійно почулося. -- Не нас,— покотилося десь.

— Плі,— крикнув офіцер.

Натовп забився. Люди, що під сірим парканом, раптом захиталися й стали падати на коліна, на спину, хто лицем у сніг. А один з них сильно махнув руками й ухопився за холодний паркан, але його руки оклякли, важко здригнули й поволі сповзали, і впали, широко розпластавшись на снігу. Він простягав їх кудись, ніби когось кликав.

Ще оскаженіліший, мов залізо об залізо, крик офіцера і ще постріли...

— Тікай!— ойкнули разом хлопці і, стиснувши руки, побігли, але їх одразу зупинили... Тікати було теж заборонено.

Швидко постріли стихли. На мосту стояли дві шеренги солдат і знову, мов нічого не

трапилося, вони перепускали перехожих на той бік мосту.

— Андрррійку, куди нам? Андрійку!— хвилювався Тимошка.

— Додому треба... на міст бачиш,— починав гніватися Андрій.

— Боюся..

— Ми ж не забастовщики, нас пустять.— І Андрійко змовк.

До дітей підходить дідусь. Це старий єврей; у нього великі й запечені, мов два смажених пиріжки, губи й ніс, як добрий огірок. Дідусь сивий і з слабими ногами. Він пильно оглядає хлопчиків й тихо нахиляється до Андрія:

— Синочку, сховай оце, бо битимуть.

Андрійко здивовано позирає на папірець, на дідуса й на Тимошку.

— Це ж не забастовка,— виправдовується він.— Хто ж за це битиме?— хотів певно сказати хлопець.

— Сховай, синочку, сховай,— шепоче дідусь і такими добрими старечими очима дивиться на Андрійка.

До них підходить чоловік у чорному, пильно поглядає на діда, потому на хлопців і, роззявивши рота, що духу гаркає:

— Я вас постріляю!

Хлопці злякано туляться один до одного, готові заплакати. Чоловік у чорному, не задовольнившись з цієї перевірки, змінює свій

неприємний голос і зовсім ласкаво звертається до дідуся:

— Це ваші дітки?

Дідусь, захльобуючись, промовляє щось, запечливо крутить дрижачою головою і з благанням дивиться на чоловіка в чорному. Той витягає сюрчок і подає комусь тривожні знаки. До нього біжать драгуни, і швидко маленький прапор переходить од хлопців до них.

Здоровенний драгун розриває на шматки прапорець і, регочучи, розтоптує його ногами.

— Ти чий?

— Данильченківський,— боязко одступаючи, відповідає Тимошка.

— А куди ти йдеш, де був і звідки?

Хлопці не знають, що відповідати, на яке запитання спершу, боязко оглядаються і все одходять від драгунів.

— Нам додому треба, ми заблудилися,— почав Андрій. До нього швидко прилучився Тимошка й, не витримавши, він заплакав.

— А - а - а! — розмахнувся менший драгун,— тобі брехати..— і враз летить Тимошка од його важкої долоні.

Андрій лякається, зривається з місця й тікає.

— А, так тобі ще й тікати!

Менший драгун хапає його в цю мить за піджачок, і, цупко тримаючи, зупиняє біля себе.

Дідусь боляче дивиться на хлопців, шамотить щось товстими губами і благально здіймає до неба лице.

— Готуйся,— знову, ніби залізо об залізо, кричить офіцер і хутко біжить із мосту униз.

— Забастовщики. Готуйся...

Драгуни, зачувши офіцерову команду, кидають хлопців і теж хутко біжать до коней...

— Он вони забастовщики...

— Пальба!— скрикнув здоровенний поліцай.

Драгуни кидаються на дружинників... Здіймається гаряча стрілянина, галас і стогін...

— Ага!— чується з натовпу в такт драгунів, що падає з сідла.— Ага,— підхоплюють його сотні голосів.

— Так їх, так!

Але дружинники швидко відходять, боротьба переходить у вузькі завулки і потому швидко тихне, як і зчинилася.

Хлопці поспішають додому. Вони обережно сходять на міст, намагаючись перейти непомітно. Салдат, що помітив їх, зупиняє й суворо командує:

— Руки вгору!

Усі це виконують, і хто обшуканий проходить далі, кого затримують.

Хлопці боязко підійшли до салдатської шеренги. Піднявши руки, вони вільно прийшли й стали, вичікаючи на дідуся, що з дрижанням чекав на перепустку.

Над мостом знову вже крокував офіцер, покручуючи здоровий рудий вус, і часто палив цигарки.

— Он він, той,— сказав Андрій, показуючи на офіцера.— І його треба,— і він боязко озирнувся.

— Вуса, як у нашого Ррудька хвіст,— зареготав Тимошка.

У цей час з шеренги вибіг дідусь і з радості побіг до хлопців підтюпцем.

— Підемо з дідусем,— сказав Андрій, і вони рушили.

— Тікає,— хтось крикнув згори.

Тоді услід вигукові з шеренги вискочив здоровий салдат, догнав сивого дідуса і вдарив його багнетом у спину.

— Ой-ой,— застогнав він, хитнувся і важко впав.

Салдат спокійно відняв багнета, вилаявся і, посварившись на хлопців,— повернув до лави.

Хлопці кинулися тікати. Бігли довго, не зупиняючись, мовчки.

За якийсь час вони поминули центр міста й вийшли на свою околицю.

— Ну й чорррт,— з полегшенням сказав Тимошка, уздрівши свою вулицю і спокійніше озирнувшись навколо.

— Що, коли б нас не пустили через міст. Хоч здихай, хоч ночуй там,— і взявся за щоку.

— Що, дуже болить? — співчутливо спитав його Андрій.— Він тебе сильно вдарив?

— Болить,— коротко відповів той.— Ну, ми їм чоррртам, ми їм дамо,— похвалився Тимошка.

— Треба револьвери або ружжя,— важко зідхнув Андрій і чвиркнув крізь зуби тоненькою цівочкою.

Сіли і обое змовкли. Вони сиділи так довго і тільки іноді Андрій совав ногами— видно боліли, та ще було чути, як Тимошка смачно сьорбав носом, проводячи по закопаленій верхній губі запацьореним рукавом.

IV

З того часу, як хлопців побили поліцаї, вони вже ні одного дня не сиділи вдома. Тільки підійде ранок— зустрінуться:

— Ходім.

— Ходім.

І цілими днями там, де йде боротьба.

— Хлопці, гайда,— велить якийсь робітник.

— Куди?— питають вони разом, готові на все.

— До тої он дзвіниці! Узнаєте, скільки драгунів і гармат.— Хлопці кидаються ватагою, але Андрій їх зупиняє:

— Я піду сам,— твердо вирішає він і хоче, щоб його голос дзвенів, як у батька.

— Ти вже ходив. Тепер мені, мені! — спечачається кілька.

— Ладно, йди. Тільки добре взнай і швидше повертайся! Щоб раз-раз — і там! Пойняв? — поважно питає Андрійко.

— Маладчина, — підхваляють його робітники. — Маладчина, знаєш діло.

Андрій поважно походить на барикаді і, поглядаючи до ворожого табору, про щось уперто думає.

— Дядю, дядю, — перериваючись репетує „наблюдатель“, — драгуни ідуть... Драгуни!..

Тоді на барикаді одразу все змовкає. Матері, що приходять сюди з дітьми, швидко зникають, тікає кудись дитячий сміх, і барикада стає грізною й недосяжною.

Драгуни з поліцією раптом вилітають із-за рогу. Тоді лящать, сипляться кулі, і рясно посилає відповідь барикада.

Перші лави драгун зупиняються, зіскакують з коней і хутко падають на вулиці. За ними друга лава, ще й ще. Потому розложисто гаркає гармата і з більшою силою сипляться кулі.

— Одходь! — командує начальник дружини.

— Одходь!!! — віддається луною на барикаді.

Дружинники одстрілюються й швидко одходять.

— Ящик з динамітом! Ящик забули! — Літній робітник хутко кидається назад, але барикада вже палає, і через неї біжать перші драгуни.

— Динаміт!—ще гукає начальник.

Той літній робітник робить ще крок і враз падає, скошений козакою кулею.

Ще боротьба, ще відхід і знову наступ.

До барикади, пригнувшись, біжить Тимошка. Він обережно нахилиється, шукає чогось. Козаки спереду, козаки ззаду. Але ось він швидко знаходить і тягне важку скриньку. Спотикаючись, падає, але тягне.

— Держись, товариші!. Одбивай з вулиць! Одбивай, щоб не оточили...

— У школу,—несеться команда.

Дружинники одходять, хряпають важко залізні ворота. За огородою падає лава і косить, косить драгунів..

— Передайте про допомогу,— гукає начальник.— Про допомогу,— виривається його голос.

— Вперед!

Дружина, мов вихор, вилітає з подвір'я. За ворітьми ворог. Кому не вистачає зброї, той вириває прuti з залізної огорожі і, піднявши їх, кидається на драгунів.

*
*

З околиць приносять тривожні чутки: „ми оточені“

— Повстання в наших районах подавлене,— говорить стомлено робітник.— Лишилися тільки ми. Що ж далі?— тривожно запитує він.

— Не вішай носа,— бадьорять його інші: — буде якось.

— Начальник, що ти скажеш? — весело питає дружинник.

— Я що? Треба відходити Треба,— ще подумавши, додає начальник.

— Степане,— звертається він до одного.— Іди, голубе, готуй... Єдиний вихід — залізниця. Бери з депа паротяг та кілька вагонів.

— Для чого це?

— Негайно приводь до виселка, і щоб надійні, чув? Сигнали умовні знаєш?

— Добре,— кивнув головою суворий Степан і швидко рушив.

V

Темна ніч і пручкий з півночі вітер. Над виселком — огонь і дим. На ближчій фабриці видно блідий вогонь та з пожежної башти, що підвелася над околицею міста, яскраві пасма: то драгуни освітлюють дорогу на залізницю. Вони якось дізналися і тепер пильно вартують, щоб не пропустити дружинників.

Навколо тривожно валують собаки, гуде в'їдливий вітер та чути, як з важким гуркотом падають палаючі будинки.

— Сьогодні виїздимо,— чується уривок.— Сьогодні... Тут нічого вже робити.

— Ходім і ми,— промовив Андрійко.

- А не страшно? — запитав його Тимошка.
- А чого?
- Мати там... Може побачить, — пом'явся хлопчик.
- А що там ррробитимуть? — перепитує зацікавлено хлопець.
- Будуть з города йти.. Розумієш? Мама плакала. А тато пішов, паротяга приведе... Поїдуть усі. Ходім і ми.
- Ну, ходім, подивимось, та й верррне-мось, — згодився Тимошка.
- Тільки щоб не побачили, ладно?
- Добре. Там усі наші хлопці. Понасуваємо шапки, от-так...—і Андрій натяг її Тимошці на самого носа.
- Не балуйся, — протяг той, — я боюся. Мені вже вчорра попало.
- А ми під стіл, знаєш — там, у столовій? Ніхто не побачить, поїдемо.
- Стррашно.
- Стррашно, стррашно, — перекинув його Андрій
- Диви, — крикнув Тимошка, — що то таке?
- Драгуни! Стріляють падлеці...— Андрій вилаявся і якимось особливо позирнув на Тимошку. Той усміхнувся.
- „Це і я, як начальник дружини“, — подумав Андрійко.
- Падлеці, — протяг він ще потихеньку й усміхнувся.

Вузька й довга заводська столова. Туди не-
сміливо входять хлопці. Скрізь повно робіт-
ників, хвилювання, суперечки, розмови.

— А - а - а,— сюди,— гукнув до Андрія знайо-
мий робітник, побачивши, як вони увійшли,
але Андрійко, боячись видати Тимошку, хутко
вибіг.

— Андрію! Андрію Степановичу!— жарту-
ючи кликав, кудись поспішаючи, робітник, але
Андрійко не чув.

— Здоров!— підбігли до нього інші хлопчаки.

— Здоров!

— Що, не пускають?

— Не - є

— Ідьом,— вирішив Андрій.— Під стіл, там
нас не побачать...

В ідальні стояла напівтьма. На сірій стіні
ледве блимала маленька лампа, несло тяжким
тютюновим димом, потом та оселедцями. Робіт-
ники хвилювалися, і гомін їхній тихо коли-
хався в ідальні від стіни до стіни.

Хлопці обережно пролізли й також обережно
посідали під стіл. До них тривожно долітало:

— Ми оточені. Коли не одвести уваги й не
перейти на залізницю,— завтра кінець.

— Да, дньом нам тікати нікуди.

— Пропадемо,— розпачливо й тривожно гув
хтось.

Хлопці уважно слухали, потім хтось з них шикнув і ще хтось стримано засміявся.

— Тихше,— майже трагічно наказав Андрій.

— А, от і добре,— підвівся начальник дружини.— Сюди, сюди, Івасю.

До столу підійшов молодий робітник.

— Ну, що, як?

— Погано, дороги немає. Скрізь драгуни й поліція. Мало не попався...

— Да-а-а,— розтяг хтось.— Значить, нікуди?

— Хлопці,— передав пошепки Андрій,— давай поміняємося одягом.

— А нащо?— зацікавився хтось.

— Щоб не впізнали, розумієш? Попереодягаємося, тоді можна й повилазити, тут не чути, розумієш?— перепитав Андрійко і, погодившись, хлопці швидко почали переодягатися.

— Тепер ніхто не пізнає,— пошепки промовив Андрій до Тимошки.

— Добррре,— прогарчав тэй, і хлопці, не стримавшись, зареготали.

— Цить,— рішуче наказав Андрій, і всі одразу стихли.

— Так добре, цю ніч. Сигнали чув? Да, о дев'ятій годині.

— Степан на місці, готовий уже,— передав чийсь голос.

— Ну, так от.— Командир обвів присутніх очима і на хвилинку змовк.— Треба неодмінно знищити башту. Інакше не вийдемо, або всіх

нас переб'ють. У нас є динаміт. Треба її одразу ж зірвати.

— Правильно, але хто?

— Хто вже нажився на світі,— пожартував начальник дружини.— Хто хоче, товариші?

— Добре, я піду,— сказав молодий робітник.

— Ти нажився вже?— усміхнувся йому хтось.

— Ну, йди. Тільки треба одразу. Далі чекати неможна, ні хвилинки,— наказав начальник.

Андрій не витримав і заздро виглянув. Молодий робітник узяв невелику скриньку під полу, стиснув комусь, поспішаючи, руку й хутко вийшов.

— Збирайся,— передав коротко начальник.— Зібрать десятки! Після вибуху— всі негайно на залізницю!

— Вилазь,— пошепки передав своїм Андрійко.

Хлопці, додержуючись черги, потихеньку вилізли з-під столу й змішалися з робітниками.

У столовій швидко йшла мовчазна підготовка до відступу.

— Товариші,— вбіг хтось:— Івася поранено..

— Поступись, поступись!— тривожився чийсь інший голос.

У столову внесли молодого робітника. Усі одразу зупинилися й притихли. Його піднесли й обережно поклали на стіл.

— На вулицях не пройти,— хрипів робітник, хапаючись за груди, віддаючи комусь скриньку.

Швидко вбіг заклопотаний начальник дружини.

— Що ж робити? — гарячився він. — Треба якось через двори, коли вулиці зайняті.

Малі хлопці колом оточили робітників.

— А вам чого? — почувся суворий вигук.

Хлопці трохи одійшли й, чекаючи, зацікавлені зупинилися.

— Хто знає ці двори? — спитав начальник уже спокійніше.

— Степан Мельник

— Так він же біля паротягу. А хто ще знає?

Усі мовчали.

— Що ж робити? — ще сказав хтось важко.

— Я знаю, я піду, — захлинаючись на слові, боязко обіззався один хлопчик.

— Що ти знаєш?

— Знаю дорогу до башти. Я піду. Іти через криву вуличку, поза рогом, там нікого немає, а потім у дірку, що в паркані, тоді аж через Хведьковичківське подвір'я, і тоді вже башта. Я зроблю, — благаючи, закінчив він.

— Я зроблю. Я зроблю, — повторював хлопчик, чекаючи на відповідь

— А ти не боїшся? — спитав його суворо начальник.

— Ні, — сказав твердо хлопчик і випрямився.

— Ну, добре. Ось скринька. Гніт запалимо тут. За десять хвилин скриньку треба поставити на місце куди скажу

— Під східцями, чи знадвору? — спитав уважно хлопчик.

— Під східцями, обов'язково під східцями, під саму стіну,— відповів начальник дружини і витяг сірника.

— Дивись,— запалив він.— Коли ти за десять хвилин. Ти знаєш, скільки це?

— Знаю.

— Так от, коли ти за десять хвилин не добіжиш, кидай та тікай, бо вб'є.

— Н-є-є-є, не вб'є. Я поставлю.

— От і добре. Біжи ж та швидше.

Хлопчик кинув переможно очима на товаришів і, схопивши скриньку, щосили побіг. Товариші заздро подивилися йому вслід і почали про щось суперечку.

— Андрію, ти чого тут ходиш? — гукнув до хлопців робітник.— Додому, спати пора!

Хлопці, мов сполохані горобці, кинулись до дверей.

— Куди ви? — зустрів їх Тимошка.— А я драгунів виглядав.. Там така сила.— Хлопці не слухали його й налякані тікали з ідальні.

— Андрійку, Андрію Степановичу! — гукав, наближаючись, робітник.

Діти злякано розбігалися й ніхто не зупинявся на робітників заклик.

— А де ж Андрійко? — розгублено запитав Тимошка.

— Та он він, он, хіба ж ти не бачиш? Побігло кляте, — усміхнувся до його робітник. — Піді поклич.

Тимошка був слухняний і миттю побіг, щоб покликати Андрійка.

VI

Хлопчик із скринькою добіг до сусідньої вулиці, миттю переліз паркан і став прислухатися. Переконавшись, що навколо не було нікого, він швидко рушив, пробіг ще один двір і раптом зупинився.

За парканом щось рясно загупало. Хлопчик прихилився й швидко в щілину паркана побачив багато драгунів. Він стежив за ними й нетерпляче боязко чекав, доки вони сховалися, бо гніт горів, підходив уже до скриньки, і хлопчик не мало хвилювався.

— От чорти, — непокоївся він, боязко поглядаючи на гніт, що швидко тлів і все піднімався, лагодячись сховатися вже до скриньки. Його лишалося тільки на дві-три хвилини, а вони все їхали й їхали.

Хлопчик часто позирав на вулицю, ще частіше на гніт й починав хвилюватися дужче.

— Дотліє... Треба тікати. А може ще? Ще трохи, ще вистачить. — І, коли за рогом сховалася остання лава драгунів, хлопчик

зірвався з місця, і, спотикаючись, побіг через вулицю, знову через паркан і знову на вулицю.

— Але ось уже і башта,— радіє він.

З неї далеко послалися широкі світлі снопи, але гніт уже зовсім дотліває. Він уже ось заховався в скриньці і може в цю мить вибухнути.

Хлопчик хвилюється, поспішає.

„Не добіжу“,— боязко думає він, силкуючись пролізти крізь останній до башти паркан. „Не добіжу“,— б'ється непокійна думка.

„Ага, ось і вона“

Але перед самою баштою з'являється два драгуни. Притиснувшись до паркана, хлопчик враз зупиняється. Драгуни підходять до башти й теж зупиняються. Серце йому часто й дуже стукає. Хлопчик чекає й нетерпляче поглядає то на скриньку, то на драгунів.

„Не встигну. Що ж робити?“ Але, на щастя, драгуни досить швидко рушають з місця й ще швидше ховаються у дверях башти.

Хлопчик біжить що є духу і в одну мить він залазить під широкі дерев'яні східці.

По східцях гупає, важко піднімаючись чи сходячи униз, якийсь певне дуже м'ясистий драгун, бо східці здригаються й голосно поскрипують.

„Готово. Тепер тікати“,— радіє хлопець. Він нахиляється, щоб перевірити ще раз, і швидко біжить до дверей. Але в цю ж мить з-під східців зривається страшенний вибух. Здриг-

нулася й важко застогнала земля. Башта легко похитнулася, похилилася на один бік і тяжко зі стогоном упала. В небо одразу злетіло веселе вогнище й весело заскакали жовтуваті пасма ненажерливого вогню.

На вулицях знялися тривожні постріли, свистки.

Дим з башти легко здіймається й летить у безвість. Башта палає, ніби благословляє робітничу дружину на відступ.

Здаля до башти долітає ледве чутний стогін паротягу та з околиць — одинокі постріли.

— Готово! Рушай, — чується в лавах.

Усі мовчки кидають фабрику і йдуть у ніч. Навколо темно, тільки там, де була башта, здригається важко загравне небо. Заграви спадають на будинки, скакають у провулок і од них колишуться величезні, рухливі тіні робітничого гурту. Робітники мовчать, тільки тужно подає паровозні сигнали Степан Мельник, мов кличе сиреною. „Товариші, сюди, товариші, сюди“.

Усі поспішають. Хутко й мовчазно минають робітничий виселок, миттю, без слів і вагань перелазять глибокий рів і швидше на колію.

* * *

— Ну, де він? Андрійку, Андрійку, — плачучи, бігає Тимошка.

Він уже обходив усі вулички, шукав на фабриці, в ідальні, але його ніде не було.

Немає тут нікого: ні товаришів, ні Андрія, і тільки похапливо кидають фабрику останні самотні робітники й швидко зникають десь у темряві.

— Я піду! Андрійко з вами? — кинувся до одного Тимошка. — Я піду, — повторив він ще настирливіше.

— Це хто? Андрій Степанович? — запитав робітник. — Андрійко? Кого ти шукаєш?

— Андрій, еге, — схлипнув Тимошка. — Андрійко.

— Та я ж тобі казав, що він додому побіг. Хіба ти не знайшов його? Я сам бачив. Бачив, кажу тобі. Не віриш? Ну, геть звідци.

— Немає, я питав...

— Значить він побіг з хлопцями, вертайся додому та живо мені. Чого тобі тут? Швидше!

— Я не хочу. Я піду з вами, уперто заявив Тимошка. — Де ви діли Андрійка? — мало не плакав хлопець. — Я піду.

— Неможна, ми швидко повернемось. Іди! Додому, додому, — завертав хлопця робітник.

І, ковтаючи сльози, Тимошка пішов додому.

„Десь же та знайду його“, — вирішив він, важко схлипуючи. — „Десь та знайду“, — думало собі хлоп'я, вештаючись самотньою поставою на глухій вулиці, шукаючи шляху до своєї хати.

VII

На колії стоїть, одсапуючись, могутній сталевий кінь. Він уже не стогне і тільки часто, незадоволено сопе, викидаючи навколо себе білі хмари.

Мовчазні робітники підійшли до колії і швидко наповнили порожні, спеціально приготовлені вагони.

Паротяг почув це, гордо стріпнувся й миттю випростав свої міцні, круглі ноги.

— Рушили, — сказав Степан Мельник начальникові дружини, що стояв з ним поруч. — Далі, як і куди, — будеш говорити, — кинув машиніст і нахилився до своєї машини.

— Тепер гони, що є сили, — коротко відповів той. — Щоб не наздогнали...

— Ладно. — І машиніст наліг на простір.

Ніч. Навколо дзвінке морозне повітря і у височині пухкі зорі. У вагонах мовчазно. Мовчить усе й навколо і тільки швидко, мов блискавиці, летять назад полустанки й станції та невтомно б'ють колеса об сталеві рейки, витримуючи шалений такт.

Стомлені всі, позлягали в кутках, дрімають і тільки не спить один, не спить машиніст, не спить Степан Мельник. Він часто й напружено позирає вперед. А там тільки темна ніч та за кільки кроків рейками мчить, наче намагаючись обігнати паротяга, невеличке сяйво.

— На Рогачівці спиніться ..— долітає до Степана розпорядження.

— Добре,— відповідає Степан. Він міцніше стискує ручку і тоді ще швидше починають одбивати колеса сталевий такт, ще впертіше впивається Степан очима в чорну далину й ще швидше зникають, не встигши навіть з'явитися, станції і полустанки.

Ось і Рогачівка. Паротяг поволі зменшив велетенські кроки, поповз до станції, важко задихав і зупинився.

На плятформі їх вже, видимо, чекали робітники. Вони юрбою біжать до паротягу, хвилюються, гукають.

— Товариші, далі їхати неможна,— чуються їхні тривожні слова.— Біля Степової розібрано колію. Там драгуни На вас засада...

— Драгуни там?.. Як?— питає начальник.

— Так, вони були раніше там. Про вас уже знають. Засада,— передає хтось пошепки.— Засада,— повторює одразу кілька чоловік.

— Що ж робити?— запитує Степан, і по короткій нараді командир подає:

— Назад!

Рушили. І знову могутні ноги б'ють об сталеві рейки, і знову упертий погляд машиніста прорізує темну ніч. Мелькають огні станцій і полустанків, мчить поїзд і твердо стоїть машиніст.

— Зупинімось! — несподівано кричить начальник.

Паротяг тривожно міцно здригується і враз стає, мов натикається на гору землі.

— Там он на колії якісь люди, — відповідає Мельник на неподане запитання начальника, пояснюючи йому, з якої причини він зупинив паротяг.

— Драгуни, — гукає хтось. — Драгуни!

— Назад! — дає хід машиніст.

Раптом з колії ляснула сальва. Кулі пороснули об паротяг і з плачем розлетілися. Ще сальва, але паротяг уже далеко.

Кулі прорізують повітря, намагаються, певно, наздогнати і десь безсило умирають у молодому ліску, за станцією.

— Що ж далі? — запитує Степан.

— Треба одтягати їхню увагу. Нас висадиш у лісі. Пішки доберемося до виселку, дехто лишиться тут, декому доведеться в інші місця. Ще далеко до Липівки?

— Ні, треба проїхати трохи вперед. Це близько біля Рогачівки, — відповідає Степан Мельник.

— Погано, але висадитися тут — це зовсім безглуздя. Треба вперед. Швидше, товаришу!

Машиніст прибавляє ходи і паротяг могутньо сіпає вперед.

Знову з'являються й швидко тануть станційні вогні, знову з реготом стогнуть рейки

та сопе паротяг, турбуючись, щоб не зрадити своїх трохи незвичайних пасажирів.

Ось уже минули Рогачівку.

Тихо од'їхали ще трохи й стали.

— За мною! — командує начальник. — Ніхто не лишайся! Тихше, тихше! — долітає його турботливий голос. Степан знає, що недалеко ворог. Він знає це і чомусь ховається від очей начальникових.

„Пустити паротяга на них, це ще не врятує“, — обмірковує він. — „Швидко дізнаються. Наші не встигнуть одійти, їх переловлять. Ні, я лишаюся тут. Я їх маю затримати, а тоді врятуюся, чи ні...“ — ухвалює машиніст і стає так, щоб лишитися зовсім на паровику, ніким не поміченим.

Товариші виходять із вагонів і хутко зникають. На колії в темній далині з'являються густі тіні й потому раптом розлягається пущена звідти нова гостра сальва. Але з лісу на неї не відповідають, — поспішають одійти, мовчать.

Степан міцно дає хід, і паротяг осатаніло несеться до виселку.

Драгуни радіють: застукали — тепер наші.

І знову вогні станцій і полустанків, знову розгніване сопіння паротягу і стогін рейок. Але раптом його зустрічає нова сальва...

„Та тепер вже не страшно... Товариші далеко“, — думає машиніст. — „Але треба ще“
Ще намагається рушити Мельник. Його владна

рука дає хід, але спереду за кілька десятків кроків розірвано колю, і паротяг, простягшись, щоб йти,—громохко зіскакує з рейок. Могутніми ногами розриває він землю, розгнівано сопе, зарившись колесами, і за кілька хвилин згубивши сили, змовкає.

Степана вмить хапають дужі драгуни, тягнуть з паротягу і, зв'язавши, кидають на землю.

— Де забастовщики? Де? — сікаються до нього, та машиніст мовчить.

— Де вони? — допитуються драгуни.

Але машиніст мовчить і спокійно оглядає оскаженілих людей.

— Розстрілять,—смачно вимовляє один і пильно дивиться Степанові в очі.

А Степан усе мовчить, і очі його спокійні й тихі, як цей зимовий передранок.

— Плі! — чується команда, і мовчки, як жевріє на сході зоря, падає машиніст на білому снігу. Його уста скривилися в гірку усмішку, і руки болісно обвили тонку березку. Може він думав, що це рука маленького Андрія, а може вона здалася йому просто ручкою від дверцят паротягу.

VIII

Другого ранку Тимошку розбудили рано. Він лупнув очима й здивовано, не розуміючи, чогось запитав:

— Га, чого?

— Андрія у вас немає?—питали його.

— Андрійка? — протяг сонно Тимошка. — Я піду пошукаю. Він, мабуть, у Сашка. Учорра побіг з ними. Дррагуни стріляли, і він не прррийшов додому. Я піду знайду його.— І за кілька хвилин він уже був на вулиці.

Там всюди стояли озброєні драгуни. Горіли поодинокі будинки, бігали жандарі й салдати, але стрілянини вже не було. Озираючись навколо, Тимошка швидко дійшов до Сашка. Але ні його, ні Андрія він там не знайшов.

— Мабуть, гуляє десь,— відповіла мати.— Вони недалеко пішли.— Недавнечко були тут.

„От чорррти,—сердився вже Тимошка, вертаючись додому.— Ага, піду. Піду подивлюся“, — і він швидко завернув у знайомий, де стояла башта, завулок.

— От так да,— захоплено вигукнув він, уздрівши до-щенту зруйновану башту.

— О-о-о, он і хлопці! — й він тюпака рушив до них.

На нього скоса глянув вартовий.

— Тікай,— тупнув він ногою.

Хлопці розбіглися по майдану й стали дивитися здаля.

— Де Андрійко та Сашко? — перевіривши поглядом всіх, спитав Тимошка.

— Хто зна,— здвигнуло плечима кілька хлопців.

- Пішли додому,— одповів один.
- Ну, сволоч, і шаррф загубив,— побачив Тимошка Андрійв шарфик.
- Це я знайшов.
- Та брре, це Андрріїв. Дай я однесу йому. Він взяв шарф і хутко побіг.
- Віддай, то я знайшов,— плакав той, але Тимошка не чув.
- Ховається. Ну, от і я, я тобі докажу.
- Тимошка перебіг двір і, вирішивши дошкулити Андрійкові, витяг із кешені його шарф і побіг прямо до Мельників у хату.
- Тьотю, де Андррійко? — запитав він.
- Немає,— відповіла тривожно мати.— Він ще з учора не повернувся. Я вишукала скрізь і ніде не знайшла.
- Тимошка не вірив і заглядав у всі закутки (часто, жартуючи, Андрій від нього ховався).
- Він з батьком. Вони скоро вже мабуть прийдуть. Оце приходив дядьо Олександр і казав, що обох учора бачив. Прийди пізніше, синочку. Воно ж таке кляте хлоп'я. Казала, не ходи — ні, пішло, а тепер
- Натє от шаррфик. Андррій його загубив, — показав він матері знайдену річ.
- Хто ж це його так пошматав?
- Я не знаю. То не я,— червоніючи, не потрібно виправдувався Тимошка.— То хлопці знайшли, біля пожежної башти...

— Біля башти? — перепитала мати.

Далі Тимошка помітив, як вона пополотніла, захиталася й нічого не відповіла.

— Домно! Домно! Не чуєш? Сина твого вбито, — гукала робітниця, одхиливши двері.

— Що? .. — запитала Домна і змовкла, скаменівши.

— Андрійка твого вбито. Витягли оце зараз з - під башти.

Домна затулила руками лице, і, мов зрізане молоде стебло, ураз схилилась на стіл. Вона ухопила руками голову й забилася в риданні.

— Де? — захлипав Тимошка. — Тьютю, де він? — захвилювався хлопчик.

— Під каланчею. Він і тепер там лежить

— Тимошко! Тимошко, — промовила Домна, — збігай, покличеш нашого батька! Збігай, си-ночку, — стогнала, тремтячи, мати. — Збігай, прошу тебе; він десь мабуть уже на заводі. Скажи йому, нехай швидше йде додому! — Скажи йому, — ледве вимовляла вона. — Си-ночку мій! Андрійку! — шепотіла мати й важко сіпалася всім тілом.

Тимошка, зрозумівши її прохання, вискочив, а Домна ледве підвелася й тихо потьопала за ним. Вона поспішала до башти й тихо, мов до когось молючись, промовляла:

— Андрійку, Андрійку! — і ніжно тулячи до гарячих уст його пошарпаний шарфік, гірко плакала.

— Степане! Кинь хоч раз свій паротяг! Кинь, мій любий,—шепотіла вона, тихо схлипуючи, докоряючи чоловікові, що він навіть у такий час не прийшов додому.— Приходь швидше! Я ж тепер сама. Немає в нас Андрійка... Немає,—гірко вимовляла вона і все міцніше тиснула до грудей Андрійків пошматаний шарфик.

ЗМІС

	стор.
Вася	3
Оповідання командира	30
В снігах	81
В жовтневу ніч	149
Під баштою	177

A 531014

ЦІНА 1 крб. (Р)

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ